

Kultura antičke Murse i gdje ju pronaći?

Geić, Marina

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Academy of Arts and Culture in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:251:847947>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-29**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Arts and Culture in Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU
ODSJEK ZA KULTURU, MEDIJE I MENADŽMENT
SVEUČILIŠNI PREDDIPLOMSKI STUDIJ
KULTURALNI MENADŽMENT

Marina Geić

Kultura antičke Murse i gdje ju pronaći?

Završni rad

Mentor:
doc. dr. sc. Tatjana Ileš

Osijek, 2020.

Sažetak

Osijek, najveći grad istočne Hrvatske, već stoljećima nalazi se u području uz rijeku Dravu. Po onome što možemo dokazati, naseljen je još od mlađeg bronzanog doba. Mnoge kulture i narodi nastanili su se na današnje područje Osijeka zbog njegovog pogodnog položaja i plodne zemlje. Od sopotske, vučedolske do keltske kulture, sve su ostavile svoj trag i nasljeđe slijedećim naraštajima. Dolaskom Rimljana područje Osijeka postaje glavno kulturno-gospodarsko središte južne Panonije. Pružajući se uz dunavski limes i štiteći granice carstva, Osijek prvi put u povijesti dobiva titulu grada. Mnogi trgovci, zarobljenici i robovi sa sobom su donijeli različite kulture i običaje koji su se s vremenom romanizirali i postali svakodnevnica. Ovim radom obradit će se dijelovi antičke kulturne povijesti današnjeg Osijeka, odnosno tadašnje Murse, otkrit će se okrutna sudbina njezinih ruševina, te moguće turističke prilike i potencijali od onoga što je ostalo. Cilj rada je potaknuti čitatelja na razmišljanje o skrivenom gradu ispod današnjih ulica Osijeka te potaknuti na razmišljanje o raznolikosti naroda i kultura koji su hodali zemljom kojom danas hodamo. Stvoriti dojam kod čitatelja o tome koliko kultura je ovdje nastalo i koliko ih je nestalo. Dati čitatelju prikaz grada Osijeka kao grada s bogato kulturno povijesnom tradicijom koja nije iskorištena do svog punog potencijala.

Ključne riječi: baština, kultura, Mursa, narodi, Osijek, Panonija, Rimljani

ABSTRACT

Osijek, the largest city of eastern Croatia, has been located in the area along the Drava River for centuries. The area along the Drava River, by what we can prove, has been inhabited since the younger Bronze Age. Many cultures and peoples have settled on today's territory of Osijek because of its convenient position and fertile land. From Sopot, Vučedol to Celtic culture, they have all left their mark and legacy to the next generations. With the arrival of the Romans, the area of Osijek became the main cultural and economic center of southern Pannonia. With the Danube limes and protecting the borders of the Empire, Osijek first time in history gets the title of the city. Many merchants, prisoners and slaves brought with them different cultures and customs that eventually romanticized and became everyday. This paper will process parts of the ancient cultural history of today's Osijek, i.e. Mursa, the cruel fate of its ruins will be revealed, and possible tourist opportunities and potentials from what is left. The aim of the paper is to encourage the reader to think about the hidden city under the streets of Osijek today and to encourage reflection on the diversity of peoples and cultures that have walked the land we walk today. To create an impression with readers about how many cultures have emerged here and how many have disappeared. And to give the reader a view of the city of Osijek as a city with a rich cultural and historical tradition that has not been used to its full potential.

Keywords: heritage, culture, Mursa, Osijek, peoples, Panonia, Romans

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Prvi narodi i kulture na osječkom tlu	2
2.1 Hermanov vinograd	4
3. Rimsko osvajanje Panonije i osnivanje kolonije Mursa	5
3.1 Osnivanje Colonie Aelie Mursa	7
4. Najveća arheološka nalazišta Murse	8
4.1 Trg bana Josipa Jelačića.....	8
4.2 Vojarna.....	9
5. Urbana Arhitektura Murse	10
5.1 Stambena arhitektura.....	12
5.2 Mostovi i zidine	13
6. Urbana kultura i stanovništvo	15
7. Mursa kao prometno raskrižje i kulturno-gospodarsko središte	17
7.1 Trgovina i obrt Murse	19
8. Elementi duhovne kulture Murse	21
8.1 Pogrebni rituali i običaji stanovništva Murse.....	24
9. Ostatci Murse u 18. i 19. stoljeću.....	25
10. Regionalna iskorištenost rimske kulturne tradicije	28
11. Turističke prilike i potencijali Murse: Dunavski limes	32
12. Zaključak.....	35
13. Literatura.....	36

1. Uvod

U ovome radu će biti riječ o utjecaju kulture antičke Murse na svakodnevnicu tadašnjih ljudi i života, kao i utjecaji koje je ostavila na narode poslije Rimljana, te kakav doprinos i utjecaj ima danas u Osijeku u 21.stoljeću. Rimska Mursa smještena je na povišenoj obali rijeke Drave, nedaleko od njenog ušća u Dunav. Čimbenici koji su doveli do razvoja naselja na području Murse uglavnom su zemljopisni: nizinsko područje, rijeke bogate ribom, šume bogate drvom i divljači, pogodan teren za razvoj prometnica itd. Povoljan zemljopisni položaj i ekonomski uvjeti pogodovali su razvoju ljudskih skupina na tome tlu. Smatra se da je ime Mursa to područje imalo i prije dolaska Rimljana. U prvom poglavlju saznajemo o narodima i kulturama koje su se nastanile u južnoj Panoniji prije i Rimljana. Kao dodatak predstaviti će se jedno prapovijesno nalazište na području Osijeka pod nazivom Hermanov vinograd, koje je za vrijeme Rimljana i dalje imalo svrhu. Iako nema potvrđenih nalaza iz antičkog doba, na području Hermanovog vinograda postoji bogata kultura i prošlost koja nam nalaže da i prije 6 ili 7 tisuća godina ovaj prostor bio pun života. Nakon toga, slijede dva poglavlja o dolasku Rimljana, njihovom osvajanju Panonije, te osnivanju kolonije Murse. Također, opisuje se ono što je od Murse ostalo danas. Zakopana ispod temelja Donjeg grada i nevidljiva stanovnicima Osijeka, Mursa se krije zajedno sa svojim blagom i bogatom povijesti. Tijekom godina i nepažnje ljudi, nalazišta su se uništila, zakopala ili jednostavno zaboravila. U kratkom pregledu opisat će se neka od nalazišta i nalaza pronađena na području Donjeg grada. S petim poglavljem počinje rasprava o kulturi i običajima u Mursi. Kultura se očituje u arhitekturi kroz gradnju mostova i zidina, kroz stanovništvo i njihovim načinom života, spoznaje se vojna, gospodarska i trgovinska važnost, te kroz duhovne i religijske elemente najbolje promatramo kako su se kulture miješale i stapale. U zadnja tri poglavlja raspravlja se o baštini i tradiciji koja nam je ostala. Pratit ćemo kratku priču o Mursi iz 19. stoljeća, gdje saznajemo zašto se danas ne ponosimo ruševinama Murse kao neki drugi gradovi svojima. Usporedit će se osječka povijesno kulturna tradicija s drugim gradom koji se njom odlikuje te napraviti analizu regionalne iskorištenosti rimske kulturne tradicije. Predstaviti će moguće turističke prilike i potencijali za ono malo preostale antičke baštine.

2. Prvi narodi i kulture na osječkom tlu

Kako bi započeli priču o Mursi i njezinoj kulturi rimskog vremena mora se uzeti u obzir njezina prahistorijska faza kao podloga daljnjeg razvoja. U toj fazi postavljaju se temelji ne samo za kulturni život rimske Murse nego i za povijest podunavske, srednjoeuropske i europske kulture. U osječkom području još nisu pronađeni tragovi i dokazi o postojanju naseobina u ranom kamenom dobu. Prvi nalazi datiraju između 9. i 8. tisućljeća kada se pretpostavlja da je paleolitička kultura lovaca i sakupljača hrane odumirala, te su se počela pojavljivati odnosno stvarati seoska naselja. Tijekom 5. stoljeća takav je način privrede stigao do Srednje Europe. S novim doseljenicima razvija se neolitička kultura. Pojavljuju se tehničke novosti kao što su izrada posuđa, kuhanje hrane, glačanje. Grade se prve primitivne kuće, stvaraju zaseoci i sela, obrađuje se zemlja, uzgaja stoka. „Dugotrajnim procesom i samo postepeno stvarala se nova slika prirodne čovjekove okoline, te se prirodni krajobraz pretvarao u kulturni krajobraz.“ (Pinterović, 2014:20). Najstarije takvo naselje na području Osijeka u kojem su pronađeni tragovi takve kulture naziva se „Hermanov vinograd“ o kojem ćemo više reći nešto kasnije. U bližoj i široj okolini Osijeka također su postojala naselja neolitske kulture. Dolaskom indoeuropskih stočara iz ruskih stepa stanovništvo se raspršuje ali pojavljuju se nove kulturni običaji, upotreba bakrenog oruđa. U Slavoniji i Srijemu u to doba cvate badenska i vučedolska kultura. U Vučedolu su pronađeni kalupi za plosnate sjekire što dovodi do zaključka da je Vučedol jedan od mogućih produkcijskih centara takvog bakrenog oruđa, a sjekire služe kao dokaz o postojanju zaselaka u osječkoj okolini (Pinterović, 2014:25). Razvijena upotreba brončanih predmeta pada otprilike između 1800. i 800. godine pr. Kr., a u tom razdoblju od tisuću godina događale su se mnoge promjene na ekonomskom, društvenom i kulturnom planu. Osim naseobinskih, grobnih i drugih nalaza, zanimljive su mnogobrojne pronađene ostave koje nam svjedoče o putujućim trgovcima te imućnijim ljudima koje bi svoje imanje tijekom opasnih vremena zakopavali u zemlju. Time dobivamo u vid prva društvena uređenja i pojavljivanje prvih začetaka klasnih društva gdje se bogati izdvajaju od onih siromašnijih. (Pinterović, 2014:20). Svakako velika teza za debatu postoje li takva uređenja u nekom promijenjenom smislu i danas. Za trgovačku kulturu sigurno su najzaslužniji Drava i Dunav kao važne riječne prometnice. Zbog pojave klasnih društava pronađeni su i prvi zlatni predmeti u okolini Osijeka, jedan takav primjer je masivna zlatna narukvica iz Bilja pronađena u 19. stoljeću, ali je kao i mnogi drugi predmeti pronađeni u

tom razdoblju, dospjela u bečke zbirke i nikad više nije vraćena u Hrvatsku. Kasno brončano doba donosi prevrat u tehničkom i ekonomskom pogledu, jer bronca ulazi u još širu upotrebu i stvara se mnoštvo novih svrhovitijih vrsta oruđa. (Pinterović, 2014:27). Materijalna kultura starijeg željeznog doba očituje se u pojavi novih tehnika iskuhavanja metala i u pojavi nove umjetničke tehnike na željeznim predmetima, sa srebrom i zlatom. Nalazimo mnoga nova oruđa, mačeve, koplja, strelice, nakit, fibule, ukrašeno posuđe, nove oblike keramike itd. Ljudi u ovo doba žive lakše, ne moraju svaki dan ići u lov, zaštićeni su od napada, žive u zajednici što dovodi do novih potreba. „Sve nam to predstavlja čovjeka na višem intelektualnom stupnju razvoja sa mnogovrsnim kulturnim potrebama.“ (Pinterović, 2014:28). J. Brunšmid (1900:21) ne sumnja da je Osijek od neolitika pa nadalje bio stalno naselje, jer ljudi jednom naseljena mjesta teško ostavljaju. Postoje pretpostavke da kad su Kelti došli na ovo područje u mlađe željezno doba osječko područje je već nosilo ime Mursa, te da je ime staroilirskog podrijetla što znači „močvarno područje“, a da su posije Rimljani zadržali to ime. Prema toj pretpostavci Staroiliri su naselili Mursu već u srednje ili kasno brončano doba, što ih čin nosiocima prvih kultura u ovim krajevima. Dolaskom Kelta na ova područja označava glavni stup tehničkog i kulturnog života i napretka jer su sa sobom donijeli keltsko – latensku kulturu, čiji su se utjecaji osjećali po cijeloj Europi. Preko cijelog područja Podunavlja intenzivno je procvala rudarska djelatnost i usavršila se metalurška proizvodnja. Tada je izumljen čitav niz oruđa i željeznog alata kojim se u osnovnom obliku i danas služimo. „Općenito se smatra, da su Kelti ovdje, kao i drugdje, ostavili više svojih tragova u tehničkoj i kulturnoj fazi razvoja negoli u etičkoj strukturi pokorenih naroda.“ (Pinterović, 2014:34). Tako su iz ovog kasnolatenskog razdoblja brojno zatupljene fibule i nakit, ogrlice i narukvice u koje je bilo uloženo mnogo više truda i rada negoli onih pronađenih iz ranijih stoljeća. Pinterović opisuje pronađeni nakit koji je prevladavao u tom razdoblju, fibule s jednom ili dvije kuglice te ukrasom rozete, narukvice s polukružno ispupčenim rebrima i kopčama. Sva nalazišta iz prahistorijskih vremena na širem prostoru Osijeka svojim nasljeđem i materijalom oživljavaju sliku materijalne kulture onoga vremena. Trgovina je bila u punom jeku zbog prometne raspoloživosti Murse, riječnim i kopnenim putem, postojao je stalež trgovaca i stalež obrtnika, polja oko naselja obrađivali su seljaci, a vojnici su bili zaduženi za obranu te zemlje (Pinterović, 2014:41). Cilj ovog prikaza je da se ukaže na smjenu kultura i običaja na ovom tlu, mnogi narodi su ovdje prošli, neki su i ostali. Uvijek bi sa

sobom donijeli nešto novo, što bi uvijek rezultiralo gubitkom nečeg starog. Sistem je to preuzimanja i odbacivanja kultura koji se i danas pojavljuje i primjenjuje na veliko.

2.1 Hermanov vinograd

Arheološko nalazište Hermanov vinograd nalazi se na Filipovici, jugozapadnom rubnom dijelu Osijeka. Potkraj 19. stoljeća njegov istočni dio uništen je izgradnjom željezničke pruge prema Đakovu. Nalazište je dobilo ime prema Dragutinu Herrmannu koji je u 19. i početku 20. stoljeća bio vlasnik vinograda na brežuljku, koji se tada još nalazio izvan grada. Tijekom obrade vinograda pojavljivali su se brojni i raznovrsni prapovijesni predmeti pa se tako saznalo kako je brežuljak zapravo arheološko nalazište. Povećan broj arheoloških nalaza zaintrigiralo je tadašnjeg kustosa, prof. Vjekoslava Celestina koji je: „u proljeće 1897. godine poduzeo istraživanje na dijelu lokaliteta, na trošak Općine grada Osijeka i uz pomoć osječkog trgovca Karla Franje Nubera, poznatog donatora muzeja u Osijeku, ljubitelja starina i kolekcionara“ (Šimić, 2008:4). To je ujedno bilo prvo istraživanje vinograda i jednog prapovijesnog lokaliteta u Slavoniji. Tijekom sljedećih desetljeća nalazima s Hermanovog vinograda, koristili su se pojedini prapovjesničari. Spominjući neke predmete u svojim radovima, došlo se do zaključka kako: „keramički materijal pronađen na nalazištu pokazuje značajke srednjeg i mlađeg stupnja sopotsko-lendelske kulture, kako se u to vrijeme nazivala sopotska kultura, odnosno njezinih stupnjeva 2 i 3...“ (Šimić, 2008:5). Pronađeni noževi, strugalice, igle svjedoče o viševrsnoj obradi krzna i kože. Zubi psa, vuka, medvjeda i vepra bili su prikladni privjesci na narukvicama ili ogrlicama, što nam omogućuje prikaz u početke estetskih potreba, odnosno nakita (Pinterović, 2014:23). Kasnijih godina nalazište se ljudskom nebrigom i ignorancijom povremeno oštećivalo iskopima za različite svrhe, a danas se u samom njegovu središtu nalazi zgrada, jedina preostala od ranijih nekoliko. 1974. godine, izgradnjom osječke južne obilaznice uništen je južni dio lokaliteta, koji unatoč svome neospornom značaju još nije bio odgovarajuće zaštićen. Godine 1975. doneseno je rješenje o registraciji lokaliteta kao spomenika kulture pod nazivom „Filipovica“ („Hermanov vinograd“). U narednih nekoliko godina na području nalazišta Muzej Slavonije vodio je zaštitna iskopavanja kako je nalazište bilo ugroženo iskopom glavnog kolektora gradske kanalizacije. Uz mnoge pronađene predmete, otpadne jame, odlagališta te

grobove, zanimljiv je pronalazak 'spremišta za posuđe'. Najvjerojatnije je pripadalo kući koja se nalazila južnije i koja nije mogla biti otkopana i istražena. Radi se o desetak čitavih posuda, uredno poslaganih velikih lonaca i zdjela složenih jedna uz drugu, te jednoj platci na visokoj nozi. (Šimić, 2008:8). Naselje ili njegovi pojedini dijelovi stradali su u požaru najmanje jednom, o čemu nam govore brojni komadi kućnog maza i dijelovi podova potpuno rastaljeni gorenjem na vrlo visokoj temperaturi. (Šimić, 2008:9). Kako je naselje na Hermanovom vinogradu trajalo tijekom vrlo dugog vremena, najmanje od polovine 5. do prve polovine 4. tisućljeća pr. Kr., mnoge su kuće rušene, nanovo podizane i obnavljanje tako da se nailazi na tri ili četiri razine podova, odnosno nekoliko podova jednoga na drugome. Ono nam pokazuje da su na području Slavonije, i prije Rimljana, postojale mnoge kulture koje su živjele i umirale na ovim područjima. Nažalost kako to biva inače u ovim dijelovima kada su u pitanju drevni lokaliteti i nalazišta, jako je malo sačuvano, gotovo ništa danas nije više vidljivo, ono što je i bilo pronađeno ili je nestalo ili je ukradeno i oduzeto i sada predstavlja muzeje drugih svjetskih gradova.

3. Rimsko osvajanje Panonije i osnivanje kolonije Mursa

Teritorij današnje Slavonije i Baranje u rimsko doba ulazio je u sklop provincije Panonije, odnosno Donjeg Ilirika. Godine 35. prije Krista rimski vojskovođa Oktavijan¹ pokreće rat protiv plemena Japoda i Panonacana području današnje zapadne Hrvatske. Panoni su bili posebna i drugačija etnička grupa, srodna Ilirima, ali i različita po svojem posebnom teritoriju koji na jugu siže sve do Save, po specifičnoj materijalnoj kulturi, posebnom panonskom jeziku i posebnom običaju incineracije i sahranjivanja u urne. (Pinterović, 1970:80). Nakon osvajanja Siscije rimska vlast se proširila od Jadranskog mora do rijeke Save. „U Sisciji je Oktavijan smjestio 25 kohorti i organizirao jako uporište za daljnje osvajanje Panonije“ (Šimić, Filipović, 1997:52). Rimljani su bili poznati ratnici koji su svojim taktičkim i nemilosrdnim ratovanjem osvajali svako područje koje im se našlo na putu. Nakon osvajanja Panonije i nametanjem rimske vlasti, običaja i kulture, mnoga panonska plemena nisu htjela prihvatiti rimsku vlast što je rezultiralo mnogobrojnim pobunama. Tijekom godina mnoge su pobune bile dignute i ugašene.

¹Kasnije rimski car nazvan August

Primjer je 12. godina prije Krista kada je Tiberije ugušio veliku pobunu panonskih plemena. „Najpoznatija velika pobuna započela je 6. godine poslije Krista, a u njoj su zajedno sudjelovala panonska i delmatska plemena pod vodstvom dvojice vođa istog imena – Baton“ (Šimić, Filipović, 1997:52). U povijesnim izvorima ovaj rat se naziva Batonov ustanak. Vođe ustanka bili su Baton iz plemena Dezitijata i Baton iz plemena Breuka. „...pobunjenici su napad usmjerili na Sirmium i na Salonu; Baton s juga priskoči u pomoć Batonu Breuku kod Sirmiuma...“ (Pinterović, 1970:81). Godine 8. Panonci su bili iscrpljeni te su položili oružje na rijeci Bathinus. Pobunu je 9. godine poslije Krista ugušio Tiberije, tadašnji Oktavijanov legat, kasnije nasljednik na prijestolju. U toj se borbi odrazila slobodoljubivost Panona i upornost Rimljana u prodiranju na Balkan i u Podunavlje. Nakon pobjede rimske vojske u Batonovom ustanku Tiberije, 10. godine poslije Krista, Panoniju organizira kao posebnu provinciju pod upravom namjesnika konzularnog ranga. Pobjedom u borbama koje su vođene na području između rijeka Save i Drave u sastav Rimskog carstva ušlo je cijelo područje do Dunava koje je priključeno provinciji Ilirik. Početkom 2. stoljeća nakon uspješno završenih Dačkih ratova, car Trajan 107. godine reorganizira Panoniju podijelivši ju na dva dijela: Panonia Superior i Panonia Inferior. „Podjelom Panonije bila je olakšana obrana granice Carstva jer su granicu Gornje Panonije napadala kvadsko-markomanska plemena, a granicu Donje Panonije saratska plemena“ (Šimić, Filipović, 1997:52). Ovom podjelom područje Murse ušlo je u sastav Donje Panonije. Povijesni podatci ističu da je prvi val naseljavanja bio vojnog karaktera, a nakon pacifikacije i organizacije provincije započelo je razdoblje mira i brzog razvoja. Rimska Panonija obuhvaćala je sjeverne dijelove Hrvatske, Mađarsku do Dunava i bosansku Posavinu. Pretpostavlja se da je granica između Gornje i Donje Panonije išla zapadno od mjesta Brigetio² na Dunavu južnim smjerom na Blatno jezero, a odatle zapadno od mjesta Sopiana³ dalje na jug do Drave blizu mjesta Mariniana³ i odatle opet južno i jugozapadno do mjesta Servitium. (Pinterović, 1970:79). Prva velika kriza u razvitku nastupila je sredinom II. Stoljeća u vrijeme tzv. Markomanskih ratova (167. – 180.). Markomani su bili pleme germanskog porijekla koje je nastanjivalo prostor izvan granica carstva. Sljedećih godina došlo je do velikih pustošenja i pojave kuge koja je znatno smanjila broja stanovnika provincije. Car Dioklecijan uspio je uspostaviti mir u Carstvu i provesti mnoge reforme s kojima je učvrstio gospodarske i političke

² Szőny

³ Pečuh

prilike. Jedna od tih reformi bila je podjela Panonije na još manje dijelove. „Panonija Inferior postaje Panonija Valeria na sjeveru i Panonija Secunda na jugu, dok Panonija Superior sjeverno od Drave postaje Panonija Prima, a na jugu Panonija Savia“ (Pinterović, 1970:79). Tom promjenom zapadni dio Slavonije pokriva se djelomično sa pokrajinom Savia, dok se istočni dio s Baranjom pokriva s pokrajinom Secunda⁴. U IV. Stoljeću Rimsko carstvo postupno propada zbog sve učestalijih nasrtaja Barbarskih plemena. U nadi lakšeg upravljanja i obrane granica car Teodezije 395. godine dijeli Carstvo na Zapadno i Istočno. Područje Hrvatske ušlo je u sastav Zapadnog rimskog carstva. 441. godine Huni osvajaju područje između Save, Drave i Dunava. (Šimić, Filipović, 1997:52). Iako nema točnih podataka, pretpostavlja se da je prodorom Huna, sredinom V. stoljeća te padom Zapadnog rimskog carstva prestala rimska uprava u Panoniji.

3.1 Osnivanje Colonie Aelie Mursa

U vrijeme osvajanja Panonije na području današnjeg Donjeg grada postojalo je keltsko – panonsko naselje. U blizini tog naselja Rimljani su formirali auxilijarni logor. Pretpostavlja se da su Rimljani zauzeli Mursu zbog geostrateškog položaja prije velikog Panonsko – delmatskog ustanka. Osim auxilijarnog logora, Mursa je povremeno i po potrebi bila i legijski logor. U početku su građanska prava imali auxilijarni veterani, a za vrijeme cara Trajana započelo je najranije dodjeljivanje građanskog prava autohtonom stanovništvu od kojeg se stvara gornji društveni sloj. (Šimić, Filipović, 1997:53). Zemljište koje je dijeljeno veteranima izdvojeno je dedukcijom i pretvoreno u dio gradskog područja, a veterani zemljoposjednici postali su dio gradske aristokracije. Za osnivanje kolonije zaslužan je Hadrijan, koji je vojnu karijeru započeo u vrijeme Dačkih ratova i postao prvi namjesnik novoosnovane kolonije Donja Panonija. „Nakon Trajnovе smrti diplomatskim pregovorima, strateškim obrambenim sustavom i vojnom disciplinom osigurao je mir na granicama Carstva. [...] U Panoniji Hadrijan nastavlja urbanizaciju započetu u vrijeme Trajana koja je imala za cilj potpunu romanizaciju provincije“ (Šimić, Filipović, 1997:53). Jedino naselje u blizini limesa kojem je Hadrijan dodijelio status

⁴ U četvrtom stoljeću ona je najistaknutiji dio cijele Panonije, jer se tu nalazilo jedno od četiri carska prijestolja i jer su na carskom prijestolju sjedili domaći sinovi koji su svojim vojničkim sposobnostima spasili temelje carstva i za neko vrijeme mogli usporiti proces njegova raspadanja.

kolonije bila je Mursa. Ime grada zapisano je kao COLONIA AELIA MURSA ili kao COLONIA AELIA MURSENSIUM. Točna godina proglašenja Murske kolonijom još nije pouzdano utvrđena, no na osnovi natpisa kojeg je zapisao Katančić, pretpostavlja se da se to dogodilo 133. godine. Natpis je pronađen 1783. godine u blizini rijeke Drave, između današnje Tvornice koža i Kliničke bolnice Osijek. Natpis je bio isklesan na bijeloj mramornoj ploči koja je najvjerojatnije bila ugrađena u neku od javnih zgrada. Rekonstruirani i prevedeni tekst glasi: „Imperator Cezar Božanskog Trajana, Partskog sina, Božanskog Nerve unuka, Trajan Hadrijan August, Vrhovni Svećenik s tribunskom vlašću sedamnaesti put, konzul treći put po legiji II. Ad.“ (Šimić, Filipović, 1997:53). Natpis nam govori da je car Trajan Hadrijan, sin božanskog Trajana Partskog, a unuk božanskog Nerve, vrhovni svećenih, kada je imao 17-ti put tribunsku moć (133. god.), a po treći put bio konzulom dao sagraditi javnu zgradu legiji II. Adiutrix. O graditeljskoj djelatnosti za vrijeme cara Hadrijana svjedoče nam opreke iz carskih ciglana koje imaju pečat: IMP: HAD.; IMP.N. i CAES. N. O oprekama s pečatom IMP: HAD Katančić piše: „Ovu opreku zato veoma cijenim jer nosi naslov Hadrijana, jedinstvenog osnivača našeg grada; on je Mursu opasao zidinama, povećao zgradama i imenovao kolonijom.“ (Šimić, Filipović, 1997:54). Mursa je nastala kroz tri graditeljske faze. Hadrijanovom graditeljskom djelatnošću započinje 1. faza izgradnje Murske koja traje do Markomanskih ratova u drugoj polovici II. Stoljeća. Nakon Markomanskih ratova, krajem II. Stoljeća započinje obnova Murse i izgradnja novih zgrada u razdoblju careva Severove dinastije koja traje do početka III. Stoljeća. Posljednja III. faza graditeljske djelatnosti započinje u razdoblju Dioklecijanove vladavine krajem III. Stoljeća i traje do provala zapadnih Gota, koji nakon pobjede nad rimskom vojskom pustoše i pljačkaju po Panoniji. Nakon pustošenja život u Mursi se nastavio no više nema graditeljske obnove niti nove izgradnje. Krajem IV. i tijekom V. stoljeća broj stanovnika u Mursi se smanjuje, kao i u drugim panonskim gradovima. (Šimić, Filipović, 1997:54).

4. Najveća arheološka nalazišta Murse

4.1 Trg bana Josipa Jelačića

Područje trga bana Josipa Jelačića spada pod područje Murse koje se nazivalo istočna nekropola. Od prvih evidentiranja grobnih nalaza sjeveroistočne nekropole iz 1800. godine protekla su gotovo tri stoljeća. U tom razdoblju otkriven je velik broj rimskih grobova, koji su intenzivnom građevinskom aktivnosti i bez stručnog nadzora uglavnom razarani i opljačkani.

„Prva spominjanja arheoloških nalaza sjeveroistočne nekropole rimske Murse potječu iz 1800. godine, otkrićem nadgrobna spomenika Nigra Sveitrija, konjanika „alae Aravacorum“, kod crkve Snježne Gospe na donjogradskome trgu, koji se danas nalazi u muzeju u Novom Sadu“ (Göricke – Lukić, 2000:12). Sustavno zapisivanje i registriranje grobnih ukopa sjeveroistočne nekropole uslijedilo je tek sredinom prošlog stoljeća, zbog brojnih građevinskih radova, koji su najčešće obavljani bez stručnog nadzora. Gotovo svi grobni ukopi zatečeni su u potpunosti ili djelomično razoreni. 1900. godine prigodom kopanja temelja za zgradu nekadašnje učiteljske škole na istome trgu pronađena su tri kamena spomenika: nadgrobni spomenik oslobođenice Julije Primile, kamena baza istog spomenika i mramorni torzo Hermesa, za koji se smatra da pripada konstrukciji navedenog nadgrobnog spomenika. Spomenik je, kao što je već rečeno, pripadao Juliji Primili, Gajevoj oslobođenici koja je svoj život u Mursi završila s 25 godina, a spomenik joj podiže Gaj Julije Successus. On najvjerojatnije potječe iz sjeverne Italije, gdje je još Cezar dodjeljivao građanska prava. Imena Primila i Successus također su bila uvriježena u sjevernoj Italiji, osobito među robovima i libertinima. (Göricke – Lukić, 2000:29). Prvi općeniti podaci o izgledu rimskih grobova, uz globalno navođene sadržaja grobnih priloga, potječu iz 1937. godine: „...kada je ravnatelj osječkog muzeja dr. Franjo Buntak izvješćem u "Hrvatskom listu" upoznaje građane s najnovijim arheološkim nalazima istočne nekropole“ (Göricke – Lukić, 2000:12).

4.2 Vojarna

Od rujna 2012. do svibnja 2013. godine zaštitno je arheološki istražen Sveučilišni paviljon, smješten u zapadnom dijelu Sveučilišnog kampusa, odnosno nekadašnje vojarne Drava u Osijeku. Prilikom različitih građevinskih zahvata na tom položaju tijekom 20. i 21. stoljeća uništeni su arheološki slojevi. U prijašnjim arheološkim istraživanjima (2003.-2007.) na lokaciji Poljoprivrednog i Građevinskog fakulteta otkrivena su dva kanala determinirana kao ostaci ceste smjera pružanja zapad – istok. (Crnković, Filipović, 2013:41). Kanali i drvene konstrukcije bili su zapunjeni arhitektonskim elementima poput stupova i baza, raznim građevinskim materijalom te mnogobrojnim keramičkim, koštanim i metalnim nalazima. U jugoistočnom dijelu terena, uz ostatke uništenih objekata i plitkih kanala, istraženi su ostaci kulturnog sloja gdje se velik broj objekata pripisuje ukopima bunara i otpadnih jama. (Crnković, Filipović, 2013:42). Uz brojne ukope jama i bunara, istražene su i četiri rimske peći. Od grobnih cjelina izdvaja se nalaz paljevinskoga groba, čija je raka bila pravokutnog oblika sa zapečenim rubovima. U pojedinim

jedinicama zabilježeni su i ostaci ljudskih kostiju koji se ne mogu smatrati grobnim cjelinama, jer su se nalazile u jamama izmiješane sa životinjskim kostima i šutom. (Crnković, Filipović, 2013:42). Tijekom arheoloških istraživanja Kampusu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, istražen je arhitektonski kompleks unutar kojeg su nađena četiri žrtvenika posvećena bogu Silvanu. S obzirom na broj žrtvenika posvećenih Silvanu pronađenom na jednom mjestu i korelacije s brojnim zabilježenim svetištima Silvana različitog karaktera diljem Carstva, smatra se da je na mjestu današnjeg Poljoprivrednog fakulteta u Osijeku, bilo mjesto štovanja Silvana u Mursi. (Filipović, Kusik, 2017:227). Prvi od četiri pronađena žrtvenika je Žrtvenik posvećen Silvanu Uzvišenom koji je u potpunosti sačuvan. Epitet *Augustus* latinskog je podrijetla i pripada među pet najčešćih Silvanovih epiteta. U Panoniji je ovaj epitet rijedak, zabilježen uglavnom u urbanim središtima, dok je u Dalmaciji jedan od najčešćih. Drugi žrtvenik naziva se Žrtvenik posvećen Silvanu Velikom Uzvišenom (lat. *Magnus Augustus*). (Filipović, Kusik, 2017:230 - 232). Treći Žrtvenik ili dio žrtvenika posvećenog Silvanu Šumskom, izrađen je od travertina. Epitet *Silvester* također spada među pet najpopularnijih epiteta Silvana i odnosi se na Silvana kao boga šumovitih područja, divljina i raznih djelatnosti vezanih uz rad na otvorenom. S obzirom da je Panonija bila močvarno područje, žrtvenik s ovim epitetom je vrlo raširen na području Panonije. Posljednji žrtvenik koji je posvećen Silvanu Domaćem, također je sačuvan u potpunosti te je izrađen od jednog bloka kamenog vapnenca. „Epitet *Domesticus* odnosi se na Silvana kao čuvara doma, obitelji i vlasništva što odgovara njegovoj ulozi u privatnoj religiji. U ovom smislu Silvan je povezan s drugim kućnim božanstvima Vestom i Janom, a posebno Larima Penatima na širem području Carstva“ (Filipović, Kusik, 2017:236). Žrtvenici posvećeni Silvanu i njegov kult nisu nepoznanica u Mursi u kojoj je dosad nađeno ukupno pet žrtvenika koji se čuvaju u Muzeju Slavonije.

5. Urbana Arhitektura Murse

Mursa je bila pravokutnog oblika okružena dvostrukim bedemima, a pravilan oktogonalni raspored ulica naslijedila je od nekadašnjeg vojnog logora. Gradsko područje bilo je podijeljeno na blokove zgrada (insule). Unutar insula nalazile su se privatne građanske i najamne kuće koje su pretežno bile građene od opreke. Temelji zgrada, pragovi, portali i stupovi u trjemovima bili

su izgrađeni od kamena, a krovovi pokriveni krovnim oprekama. Rimljani su već u prvom stoljeću posjedovali mnoge stvari koje danas se mogu pronaći u luksuznim kućama. Jedna od takvih stvari je podno grijanje. Grijanje prostorija baziralo se na provođenju toplog zraka iz vatrišta kroz šuplji prostor ispod poda i šuplje opeke od koje su bili građeni zidovi. (Šimić, Filipović, 1997:54). Unutrašnjost luksuznijih zgrada bila je popločena mozaicima, zidovi ukrašeni freskama, a prozori zastakljeni. Grad je imao izgrađen gradski vodovod s kanalizacijom, amfiteatar te javne i privatne terme. Na sjecištu dviju glavnih cesta *cardo maximus* i *decumanus maximus*, koje su bile popločene kamenom, nalazio se forum s hramovima, javnim zgradam, kurijom (sjedište uprave i sudstva), bazilikom, aerariumom (financijski gradski ured) i tabernama (tržnica). Ostatke Murse, koji su stoljećima propadali, opisali su putopisci koji su prolazili osječkim područjem nakon oslobođenja od Turaka krajem 17. stoljeća. Jedan od takvih je Taube koji je u svom djelu „Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien“ opisuje ruševine Murse ... u predgrađu Donji grad leži dugačak brežuljak koji se prostire prema Tvrđi i prekriven je ruševinama.“ Prvu rekonstrukciju plana Murse izradio je M. P. Katančić u djelu „Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta“ 1782. godine, ucrtavši položaj Murse na prostoru današnjeg Donjeg grada. (Šimić, Filipović, 1997:55). Kroz 18. i 19. stoljeće mnogi pisci i putopisci opisali su svoj doživljaj rimske Murse. Posljednju objavljenu rekonstrukciju Murse izradio je R. Franjetić na osnovi terenskih proučavanja i plana Osijeka iz 1786.g. na kojem su ucrtani ostatci Murse. Na osnovi Franjetićeve rekonstrukcije sjeverna granica Murse protezala se, najvjerojatnije u ravnini današnje Crkvene ulice, od ugla s Cvjetkovom, na istoku, do Monspergerove ulice na zapadu. Južna granica Murse prostirala se između današnje Vukovarske i Frankopanske ulice, istočna od križanja Crkvene i Cvjetkove ulice do donjogradskog kolodvora, a zapadna granica nalazila se istočnije od Novogradskog groblja i nešto zapadnije od Kliničke bolnice Osijek. (Šimić, Filipović, 1997:55). Prema Katančiću Mursa je bila kvadratnog oblika s tri strane opasana dvostrukim bedemima. Dužina bedema iznosila je oko 630 m, a površina cijelog grada oko 400 000 kvadratnih metara. Sjeverni dio uz obalu rijeke Drave bio je neutvrđen. Katančić locira kameni most preko Drave kod današnjeg Ribarskog trga. Most je imao šest potpornih stupova, a preko njega je na sjever vodila cesta u pravcu Bilja i dalje prema Akvinkumu (Budimpešta). Zbog niskog vodostaja, u razini vode pojavili su se ostaci nosećih stupova mosta. Na osnovi Katančićeva zapisa doznajemo da je natpisna ploča Hormulina koja

nam govori o izgradnji taberni u Mursi nađena „in situ“, što govori da su se taberne nalazile danas jugoistočno od Tvrđe. Za razliku od prethodno navedenih građevina čiju lokaciju možemo utvrditi na osnovi arheoloških iskopavanja i starije literature, izgled amfiteatra, te položaj bazilike mučenika i foruma ostao je nepoznat. (Šimić, Filipović, 1997:55). O točnom smještaju gradskog trga i cesta *cardo maximus* i *decumanus maximus* do danas ne postoji siguran podatak.

5.1 Stambena arhitektura

Kada proučavamo rimsku arhitekturu ne možemo uključiti samo arhitekturu javnih površina i zgrada. Tu postoji još široka paleta stambenih objekata koji su tada bili važniji dio života ljudima. Spektar je vrlo širok, od raskošnih vila i palača za aristokraciju, do jednostavnih nastamba za sirotinju. Ako bi smo vukli paralele između stambene gradnje danas i tada, ne bih pronašli puno sličnosti. Mnoga vremena, razdoblja i kulture su nastupile poslije Rimljana i mnogo stvari kod arhitekture se izmijenilo. Bilo bi mnogo lakše raditi usporedbu s baroknim dobom i danas, ali postoje male sitnice i detalji (npr. lokacija) kojima su rimljani pridavali pažnju, koji se mogu usporediti sa stambenom gradnjom danas. Iako nema podataka jesu li postojale građevine u takvom stilu u Mursi, pokušat ćemo si predložiti kako bi one izgledale. Dva osnovna tipa kuća koji su se mogli pronaći bili su domus i inzule. Domus je obiteljska kuća koja je građena prema staroj italjskoj tradiciji. Posebno obilježje takve zgrade je tzv. atrij, kvadratna ili pravokutna središnja dvorana osvijetljena otvorom na krovu. Zanimljivo je da taj stil gradnje potječe još iz doba Etruščana kada je to bila obična ruralna nastamba. Dolaskom Rimljana oni ju preuzimaju i urbaniziraju te pretvaraju u tipično obitavalište bogatih građana. (Bušić, 2013:11). Zanimljivo je da u modernoj arhitekturi ovakav stil gradnje rapidno postaje „in“ ponovno. Moderna arhitektura zahtjeva mnogo prirodnog svjetla, kako bi to postigli mnogi arhitekti uzimaju rimske domuse kao primjere prostranog otvorenog prostora s mnogo prirodne svjetline. Dalje imamo inzule, manje elegantne tvorevine koje su bile potpuno urbane, najamne stambene zgrade. U ovom primjeru vidimo veliku paralelu i temelje suvremenih stambenih blokova. To su bile manje zgrade, građene od betona i opeke oko malog središnjeg dvorišta s trgovinama i gostionicama u prizemlju, otvorenim prema ulici, i brojnim obiteljskim stambenim prostorima na gornjim katovima. Postoje primjeri inzula do čak pet katova, a oni stanovi iznad prvog kata većinom su imali i balkone (Bušić, 2013:11). Dokaz i tragovi ovakvih građevina nažalost ne postoje za Mursu, možemo samo pretpostaviti da su se nalazile inzule manjih dimenzija i u manjem broju, s obzirom na veliki prostor na kojem su građani mogli graditi, kao i činjenica da

je osječko područje bilo močvarno područje, male su šanse da su ovakve zgrade postojale u Osijeku. No bez konkretnih dokaza ne možemo ni potvrditi ni opovrgnuti tu tvrdnju. Ono što sa sigurnošću možemo reći je da ovakav tip gradnje odnosno inzule, zbog iznimne blizine Rima i položaja na Jadranskom moru, vrlo su zastupljene u hrvatskim obalnim gradovima. Za primjer ćemo uzeti Zadar, čiji je poluotok, odnosno stari grad savršen primjer ovakve gradnje. Ulice su uske i male, s visokim kamenim zgradama do pet katova s balkonima i kafićem u podnožju. U ovakvim zgradama najčešće su živjeli obrtnici i trgovci čiji je život bio okrenut prema ulici. Na kraju imamo raskošne vile i palače koje su pripadale najbogatijem sloju društva. Gradnja vila u to doba ovisila je o jednoj stvari o kojoj ovisi i danas, lokacija. Uglavnom su se gradile na izbranim i mirnim lokacijama, izvan grada, iz razloga što su većinom služile za odmor i užitak (Bušić, 2013:11). Sačuvanih primjera u okolici Murse nema mnogo, skoro pa i ništa. Možemo samo pretpostaviti da su postojale, zbog toga što su mnogi rimski vojskovođe i vojnici, koji bi pošli u mirovinu, dobili komade zemlje sa seljacima koji su je obrađivali. Razumno je pomisliti da su si bogatiji građani, koji nisu bili vezani za grad i njegovu ekonomiju, gradili raskošne vile u kojima su uživali do kraja života.

5.2 Mostovi i zidine

Mostovi i zidine vitalni su dijelovi jednog gradskog naselja na obali rijeke. U prvom poglavlju spominjali smo kako su Rimljani 'naslijedili' područje na kojem su prvo obitavali Kelti. Tako je keltsko naselje prvo opisano naselje na području Donjeg grada, za koje možemo samo pretpostaviti da je bilo utvrđeno. Rimska kultura bila je organizirana na istom prostoru i u vremenu za koje sigurno možemo reći da su postojali utvrđeni zidani bedemi uz koje je sagrađen kameni most preko Drave. Glavaš daje simboličko značenje fortifikacijama kao ono što drži grad na okupu, ono što ga određuje u odnosu na okolinu i ono „...što kondenzira njegove funkcije u spomenutu žarišnu cjelinu ne dopuštajući im da se rasplinu...” (Glavaš, 2010:2). Iako im je primarna funkcija obrana i zaštita grada, ne možemo zanemariti i simboličku funkciju fortifikacija, odnosno realno određivanje grada i 'ne-grada' tj. njegove okolice. Iz tog razloga, kroz cijelu povijest graditelji su imali važan i težak zadatak u stvaranju mostova i zidina. O njima ovisi zaštita grada u nevolji, njegova unutrašnja organizacija razvijat će se prema toku sagrađenog mosta, kao i predstavljanje vanjske reprezentacije grada. U tom pogledu nailazimo na kontrast i oprečnost ova dva pojma. „...dok mostovi spajaju, fortifikacije razdvajaju; dok

mostovi šire protočnost ljudi i ideja, fortifikacije ih okupljaju i zgušnjavaju; no istovremeno oboje su reprezentativni i neizostavni dijelovi infrastrukture jednog grada(/naselja)...“ (Glavaš, 2010:2). Kao što je rečeno kulture prije rimljana u pogledu mostova i fortifikacija nisu nam ništa ostavile,možemo samo nagađati o eventualnom postojanju oba. U razgovorima o rimskoj Mursi te pretpostavke nisu više nagađanje. Prema Katančićevoj rekonstrukciji Mursa je bila opasana dvostrukim bedemima s tri strane koje su činile tri stranice kvadrata, dok je četvrta stranica bila ona uz Dravu i stajala je neutvrđena. Prema toj procjeni grad bi imao površinu od 400 000m². Franjetić pak daje nešto drugačiju viziju prema kojoj je Mursa bila pravokutnog oblika i nešto veće površine. Koja god procjena da je točna, neizostavna je činjenica na kojoj se svi povjesničari slažu. Mursa je bez sumnje bila važan fortifikacijski objekt u kontekstu dunavskog limesa. (Glavaš, 2010:3). Čak i nakon Murse i Rimljana gradnja fortifikacija na prostoru Osijeka nastavit će se sve do 18.stoljeća. Mijenjat će se njezine lokacije, ali značenje i simbolika ostat će isti. Rimska Mursa na svom području imala je najmanje jedan most preko Drave, koji nam je poznat. Katančić ga locira na mjestu današnjeg Ribarskog trga, a most je išao prema sjeveru odnosno Bilju. Historiografi smatraju kako se radilo o kamenoj konstrukciji sa šest potpornih bedema. Vidljivi ostatci toga mosta spominju se još u 18. stoljeću, a tridesetih godina 20. stoljeća, kada bi vodostaj bio nizak stvarali su probleme za plovidbu Dravom. 1935. godine ostatci preostala dva bedema se ruše, a 1985. godine čišćenjem korita miniranjem, uništeni su i posljednji ostatci 2000. godina starog mosta. Na samom kraju rimske povijesti pretpostavlja se da su Huni prešli preko tog mosta te su opustošili Mursu. Primamljive ruševine potom su opljačkali Gepidi, Langobardi te Avari, ostavljajući sve gradske objekte da u ruševnom stanju dočekaju srednji vijek (Glavaš, 2010:3). Ostatci Murse pratit će povijest Osijeka još stoljećima naprijed, supostojeći s kasnijim reinkarnacijama grada, a dijelovi ruševina će doslovno biti upotrjebljeni za gradnju novih objekata. Tako je srednjovjekovni Osijek u potpunosti opustošio preostale fortifikacije Murse u gradu istih, a i buduća Biljska cesta sagrađena je kamenom iz Murse. Dvije stvari ključne za vitalni život grada na rijeci, pogotovo na Osijeku, kontinuiteti su za funkcionalan i kompetentan život. Glavaš daje prikaz važnosti mostova i fortifikacija u Osijeku: „...upravo je Osijek, smješten na sjeveroistočnom obodu dravsko – savske *mezopotamije*, na obali Drave, odličan primjer regionalnog centra naseljavanja od niza civilizacijskih krugova u dugačkom vremenskom kontinuumu, čija povijest bilježi (možda i

upadljivo) postojanje spomenutih objekata, a suvremenost ih pak rabi kao zaštitni znak svog vizualnog identiteta.“ (Glavaš, 2010:3).

6. Urbana kultura i stanovništvo

Na temelju sačuvanih zapisa možemo okvirno zacrtati konture urbanog i administrativnog života Murse. Iz tih natpisa saznajemo tko su bili gradski funkcionari, kakvih je društvenih staleža bilo i kakav je bio sastav stanovništva. Kako bi pratili razvijanje urbanog života Murse, pratit ćemo povijesne događaje i neke rimske careve koji su imali velik utjecaj na Mursu i povijest Panonije. U poglavlju o osnivanju kolonije Murse saznajemo da ona isprva nije bila grad nego manji vojnički logor koji bi služio vojnicima za odmor od neprestanih ratova i sukoba. Nakon proglašenja Murse gradom, ona postaje veće središte koje je privlačilo trgovce i obrtnike iz cijelog carstva. Međutim, kao takva Mursa je ubrzo postala središtem dunavskog limesa i konstantno se nalazila u sjeni nevolje. Ne postoji puno zapisa o točnim sukobima, ali postoje oni zapisi koji su naslijedili nakon bitki. Pomoću tih zapisa možemo vidjeti koje bitke su se odigrale i neizmjerne blizini Murse i kakav učinak su one imale na urbani život rimskog Osijeka. 180. Godine nakon osmogodišnjeg ratovanja sa Sarmatima i Markomanim na istoku, samoj granici Panonije, car Marko Aurelije umire tik pred sam kraj rata. Njegov sin Komodo nije ulijevao previše pouzdanja rimskom narodu. Zbog smrti cara nemir i nespokoјstvo zbog događanja na istoku i komešanja s barbarima na Dunavu, u našim dijelovima Panonije osjećala se velika nesigurnost te narod počinje zakopavati svoje blago u zemlju. Iako nije doživio pobjedu, Markovi su ratovi na Dunavu bili od sudbonosnog značaja za carstvo, jer je kao posljedica rata slijedilo prisilno naseljavanje pokorenih Markomana, Kvada i dr. unutar države. U najvišem broju su se doseljavali na područje Panonije gdje su koloni postali zaduženi za zemljoradnju i ratnu službu. „Naseljenici su primili zemljišta, ostali slobodni, ali su ostali vezani uz zemlju i obvezni da služe kao ratnici.“ (Pinterović, 2014:114). Moramo imati na umu da ovo nije ni prvo ni zadnje prisilno naseljavanje ratnih zarobljenika i njihovo asimiliranje u društvo. Stanovništvo Murse sastojalo se već prije Markomanskih ratova od mnogih drugih kultura i miješanog stanovništva. Pretpostavlja se da su se ratni zarobljenici zvani Kotine tada vjerojatno naselili oko Murse i Cibala i zadužili ih da rade na isušivanju močvare južno od Osijeka. Kao dokaz tog naseljavanja postoji epigrafski vojnički spomenik

u Rimu, u kojem se nabraja sedam imena pretorijanaca podrijetlom iz Murse i četiri podrijetlom iz Cibala. Na osnovi tog popisa pretpostavlja se da je doseljena grupa Kotina dobila građanska prava (Pinterović, 2014:115). Na samim počecima markomanskih ratova u prvoj fazi rata, kada car Marko Aurelije nije bio još gospodar situacije, razaranja su bila najžešća. Postoje tri are koje nam svojim sadržajem govore da su se barbari na putu do Italije služili i podravskom magistralom i da su na tom putu poharali Mursu. Ne postoje podatci koliko ljudi je bilo oteto, koliko ljudi je bilo ubijeno ili što je sve uništeno, ali narod je na takva zbivanja bio naviknut. Rimsko carstvo godinama nakon nove ere nije bilo u miru, napadali su ih barbari sa svih strana i stanovnici Murse kao i svih kolonijalnih gradova Rima bili su spremni da u svakom trenutku izgube sve što imaju, doslovno su živjeli na granici života i smrti svaki dan. U kojem je intenzitetu Mursa stradala svaki put teško je reći, isto tako je teško reći da se urbani razvoj i život nastavio u normalu, najprije su se morale otkloniti nastale štete. (Pinterović, 2014:119). Neke daljnje značajnije etape razvoja Murse uslijedile su u doba Septimija Severa i njegovih nasljednika. To doba smatra se kao doba relativnog procvata Panonije. Događa se postepeno raspadanje robovlasničkih sistema i daljnje slabljenje centralnog državnog aparata, što je rezultiralo do jačanja vojnih elemenata i nizom građanskih ratova u središnjem dijelu carstva (Pinterović, 2014:122). Neprijatelji naravno nisu čekali da Rim riješi svoje nesuglasice, granice su sa svih strana ugrožavali Parti i Perzijanci, germanska i razna druga plemena. Tada Panonija postaje važan rezervoar vojnika i ljudi sposobnih za rat čiji je zadatak bio obrana dunavske granice. „Uređivanje i održavanje limesa [...] značilo je ne samo učvrstiti granice carstva već i granice rimskog načina života, jer su se tu sukobljavali rimska kultura i barbarstvo.“ (Pinterović, 2014:122). Nalazi novca iz tog vremena rječito govore o krizi carstva jer su se kovanice počele izrađivati s manjim udjelom plemenitih metala, odnosno događala se devalvacija zlatnog, srebrnog i bakrenog novca. Od svih rimskih careva Septimije Sever predstavlja jednog od najsnažnijih vladara. Također i jednog od najomiljenijih na Panonskom području. Ni jednom caru nisu dizani toliki spomenici i u tolikom broju kao Severu. On je donio mnoge promjene i reforme u zakonodavstvu carstva, u upravi provincija, brinuo je za održavanje cesta i mostova, javnih građevina i dr. (Pinterović, 2014:123). Jedan zanimljiv nalaza iznimne umjetničke kvalitete koji potječe iz ruševina Murse, a radi se o portretnoj mramornoj glavi, postavlja pitanje koju je funkciju takav predmet mogao imati. Interesantno je da su je arheolozi datirali pomoću

frizure, odnosno estetskog izgleda. Valovita kosa s razdjeljkom na tjemenu pada niz vrat i zatim je plošni ispletena, podignuta i pričvršćena na tjemenu. Takva frizura bila je u modi početkom 3. stoljeća i nešto malo kasnije. Pretpostavlja se da mramorna portretna glava prikazuje jednu od carica prve polovine ili sredine 3. stoljeća (Pinterović, 2014:131). Ovim nalazom možemo zaključiti da su stanovnici Murse 'pratili trendove' tadašnje mode, te da su carevi i carice bili glavni uzori, a stanovnici su pokušali biti u korak s njima. Pronađeni natpisi do sada uglavnom su nas informirali o urbanom razvoju Murse, manje-više direktno. Saznajemo kada je osnovana kolonija, kada se stvorio forum ili Jupiterov hram, ali natpisi o životu stanovnika ili nisu bili izrađeni ili su se s vremenom izgubili. Moguće je da današnja institucija u kojoj neki od nas rade, a neki studiraju je sagrađena upravo od ploča koje opisuju stanje i život običnog puka koji nije mogao voditi ratove nego samo preživljavati. „U općem metežu, nemiru i nesigurnosti i općem osiromašenju gube se i ruše stare rimske institucije i s tim u vezi prestaje i postavljanje javnih natpisa, koji su za svoje vrijeme predstavljali dragocjenu dokumentaciju rimskog javnog i pravnog poretka.“ (Pinterović, 2014:142). Od prekida rada institucija, i prekidu izrada natpisa koji su nas informirali o urbanom životu Murse i javnim gradskim zbivanjima, jedina literatura na koju se možemo donekle osloniti o daljnjem životu Murse je ona od antičkih pisaca koji su bilježili svoja zapažanja. Preskaćemo stoljeće i pol i dolazimo pred sam početak kraja Rimskog carstva. Stanovništvo Murse, davno je pobjeglo, ratovi su postajali sve češći, narod više nije imao novaca za opstojanje u takvim prilikama. Avari su davno probili granice Panonije i opustošili Mursu te zagospodarili njom. Međutim, nisu se naselili u njenim naseobinama jer su bili nomadskog podrijetla, već su se raštrkano naselili oko njenih ruševina. Tako je zauvijek bio prekinut urbani život Murse. Tek nakon dva do tri stoljeća zapadno od ruševina Murse niče nova mala jezgra koja ulazi u razdoblje srednjovjekovnog Osijeka. (Pinterović, 2014:205)

7. Mursa kao prometno raskrižje i kulturno-gospodarsko središte

Iako s nalazi u neposrednoj blizini dunavskog limesa, i smatra se dio tog limesa, Mursa nije pripadala dunavskoj nego podravskoj magistrali. Podravska magistrala vodila je direktno iz Italije prema Istoku, što je činilo Mursu vrlo važnim prometnim i gospodarskim središtem.

Rimljani su bili poznati po vještoj i brznoj gradnji cesta, te mnoge te ceste stoje i danas kao podsjetnik da je čovjek i prije 2000. godina nalazio kreativna rješenja za lakši i brži transport. Po tim cestama putovalo se kolima, a po rijekama lađama. Tako postoji jedna zanimljiva priča o rimskoj lađi koja je potonula u Dravi u blizini Osijeka. 1882. godine kada su se gradili temelji za novi željeznički most „...našao se u Dravi zavaljen rimski brod, a u njemu dvije posude sa zlatnim, srebrnim i bakrenim novcima.“ (Pinterović, 2014:235). Kako je to redovno bivalo kroz ljudsku povijest svugdje, tako i kod nas, nalazi su dospjeli u krive i nečasne ruke, a u tadašnji Narodni muzej u Zagrebu dospjela su samo dva komada novca, od pronađenih stotinu. H. Gračanin u svom znanstvenom radu obrađuje sve poznate rimske ceste na prostoru Panonije, njegov rad služiti će kao daljnja literatura u opisu važnih cesta koje su prolazile kroz Mursu. Osim poznatog rimskog mosta koji se nalazio u Mursi nedaleko od današnjeg Ribarskog trga, navodno je postojao još jedan most/prijelaz preko Drave. Nalazio se kod današnjeg Nemetina, a taj prijelaz s jedne strane je upravljala Mursa, a druga strana išla je skroz do Kopačeva i Vardarca, sve do Luga, gdje se nalazila rimska postaja Doncijana. Postojao je i alternativni put koji bi se koristio kada bi Drava se prelila iz svog korita i prijelaz postao nesiguran ili neprolazan. Pretpostavlja se da je alternativni pravac započinjao u Mursi te vodio preko Bilja sve do Kopačeva, gdje bi se spojio s glavnim putem. Međutim postoje sumnje da su oba pravca rimske ceste, jedan od Nemetina i drugi od Osijeka, spajali kod Kneževih vinograda i potom istom stazom stizali u Popovac, koji je bilo vojna utvrda. Osim glavnih prometnica, južna Panonija bila je prošarana i mjesnim, vicinalnim cestama. One su spajale manja, izoliranija mjesta i gospodarski privlačne lokacije poput kamenoloma i rudnika (Grčanin, 2010:33). Najvažnija takva vicinalna prometnica bila je regionalna cesta koje je prolazila središnjim prostorima južne Panonije. Počevši od Siscije jednim krakom išla je do Murse, a drugim do Cibala. Spisi navode da je ta prometnica cijelim putem prolazila krajevima sjeverno od rijeke Save. Još jedna cesta koja je počinjala u Slavonskoj Požegi, išla uzduž doline rijeke Pakre, sjekla Požešku kotlinu i nastavljala se preko prijevoja Krndije imala je svoj kraj u Mursi. Južna Panonija, kao važno tranzitno područje između zapadnih i istočnih dijelova Carstva, njezine prometnice imale su istaknutu ulogu u ono vremenskim političkim prilikama. „Njima su prolazili carevi i rimske vojske u pokretima prema istoku ili zapadu, na njihovim su pravcima znale biti vođene presudne bitke, a kasnije su olakšavale prodore raznih barbarskih naroda.“ (Grčanin, 2010:41). Zbog izvršne prometne povezanosti, Mursa je u vrhuncu svoga vremena bila

trgovačko i gospodarsko središte koje je obitavalo raznim narodima i kulturama koje su je posjetili. Uz Cibale bila je glavna prometna raskrsnica koja je imala svoje prednosti, ali nakon raspada carstva, ta povezanost joj je samo donijela bržu propast. „Svi putovi vode u Mursu!“ slogan je koji su se izgovarali svi trgovci i obrtnici, ali nažalost i barbari.

7.1 Trgovina i obrt Murse

Zbog već spomenutog povoljnog položaja na križištu cesta i plovnosti rijeke Drave, Mursa je bila značajno trgovačko središte u Panoniji. Prije nego su Rimljani zauzeli cijelu Panoniju, u Mursi je bio najjači uvoz iz Italije zbog opskrbe vojske. Najčešći proizvodi koji su se uvozili bili su vino i ulje zatim sigilatno posuđe, tanki pehari, glinene lampice, te brončano posuđe i staklena roba. Intenzitet uvoza polako opada jer tijekom II. stoljeća domaće radionice počele su proizvoditi raznovrsne predmete za potrebe lokalnog stanovništva. „Nakon formiranja limesa započeo je uvoz keramičkih i brončanih predmeta iz Galije i Germanije. Staklo je uvozilo iz Male Azije i Sirije, zlato iz Dacije, a mramor s grčkih otoka“ (Šimić, Filipović, 1997:58). Prodor Galije i Germanije na trgovačko tržište značilo je slabljenje uvoza iz Italije, međutim uvoz nikad nije opao toliko da bio ne profitabilan. Trgovci iz svih dijelova Europe, odnosno Carstva stizali su na područje Panonije odnosno područje Murse. Ona je tada bila značajni trgovački centar u koji je roba stizala sa svih strana imperija. Takva situacija podsjeća na Osijek u 18. i 19. stoljeću kada je također bio veliko trgovačko središte zbog pogodnog prometnog položaja. Osijek kao mjesto spajanja trgovačkih pravaca imao je tu funkciju preko 2000. godina. U novije vrijeme, zbog napretka u tehnologiji te novih i brzih načina kretanja ta funkcija počinje izumirati. U Mursi pronađeni su brončani predmeti koji potječu iz I. – IV. stoljeća, a najčešće su izrađivani u galskim i južnotalijanskim radionicama. U IV. stoljeću brončani predmeti se uvoze iz radionica Siscije i Sirmiuma. Osim brončanog posuđa, brončanih svjetiljki i brončanih figurica uvozom u Mursu dolazile su fibule, od kojih su najzastupljenije bile lukovičaste fibule. (Šimić, Filipović, 1997:58). S obzirom na velik uvoz u Panoniju, izvoz je bio slab te se uglavnom sastojao od stočarskih proizvoda i stoke. No zbog dobrog položaja Panonija je bila vrlo važna za tranzit robe.“...tako da su npr. brončano suđe i sigilata iz drugih rimskih provincija kroz Panoniju stizali u susjedna barbarska područja.“ (Pinterović, 2014:241). Mursa je od svih kolonija i provincija imala najjači uvoz u posebnoj vrsti keramike zvanj *terra sigillata*. Stolno posuđe izrađeno od

sigilate za civilizirani svijet onog vremena je bilo isto on što nama danas predstavlja porculan. Preferirali su ga iz higijenskih i estetskih potreba. U vrijeme nastajanja Murse možemo pretpostaviti da su postojale i mnoge obrtničke radionice koje su proizvodile različite predmete za potrebe lokalnog stanovništva. Jedan od najrazvijenijih obrta svakako je bio lončarski što nam dokazuju nalazi lončarskih peći, te brojni kalupa za proizvodnju posuđa, svjetiljki i keramoplastike. Dvije lončarske peći kružnog oblika bile su pronađene na području današnje Tvornice koža u Donjem gradu. M. Šeper pretpostavlja da se ovdje nalazila cijela lončarska četvrt Murse, ali su peći uništene izgradnjom Tvornice koža. Lončari su najčešće izrađivali običnu keramiku za svakodnevnu uporabu: lonce, tanjure, zdjele, vrčeve i ostale vrste keramičkih predmeta. (Šimić, Filipović, 1997:57). Postoje primjeri gdje bi autohtoni lončari pokušali falsificirati odnosno oponašati uvezenu ukrašenu sigilat, kojoj nikako nisu bili dorasli. Sačuvani primjerci keramoplastike govore nam da je i ova vrsta keramičke proizvodnje bila zastupljena u lokalnim radionicama Murse. Dolaskom Rimljana u ovo područje započela je primjena novih građevinskih materijala opreke, vapna i fino obrađenog kamena. O proizvodnji opreka i radu ciglana na području Murse govore nam pronađene opreke s pečatima. Osim carskih, u Mursi su postojale vojne i privatne ciglane u kojima su najčešće radili vojnici i robovi. Natpis „collegae lapidari“ koji je uklesan na nadgrobnoj steli Valerija Marcijala nepobitan je dokaz o postojanju klesarske radionice u Mursi. (Šimić, Filipović, 1997:58). Pronađeni predmeti vrlo grube izrade, pokazuju nam da je u Mursi postojalo mnogo ne vještih majstora koji su se okušali u plastici bez mnogo uspjeha. (Pinterović, 2014:285). S obzirom na blisku povezanost Murse s dunavskim limesom, novac koji je bio u optjecaju u Mursi promatramo od Crnog mora do Dunava. Na temelju arheoloških nalaza novca možemo pratiti tok kojim su trgovci putovali i razmjenjivali novac. Naravno moramo uzeti u obzir da je mnogo naroda nije imalo svoj novac ii ga nisu imali dovoljno, pa bi prihvatili lijepe kovanice svojih susjeda i onda ih razmjenjivali kao svoje. Zbog toga ne možemo točno zaključiti koje nacionalnosti su bili trgovci koji su ostavili svoj novac u Mursi. Najstariji novac koji je nađen u okolici Murse jest ilirskog grada Dyrhachija. Međutim pronađeni novac nije iz ranijeg doba kovanja nego je iz doba sistema rimskih novaca, kada su bili prisiljeni kovati novac po nalogu Carstva za njihove potrebe (Celestin, 1904:15). U Dalmaciji i dijelovima Bosne postoji nalazi još starijeg novca iz vremena Grčke moći. To što se oko Osijeka ne nalazi novac grčkog podrijetla, može se protumačiti time što je balkansko gorje bilo dosta neprohodno, a narodi manje pristupni, te se

grčka kultura širila više na zapad i jug nego na sjever. Kada je Rim zauzeo područje Panonije, trgovcima su se otvorili novi putovi, još je više godila situacija što je Mursa bila na putu velikih rimskih prometnica. (Celestin, 1904:16). Postojalo je jedno čudno pravilo u Carstvu prema čemu se stariji novac gledao kao čišći i vrjedniji, nego mlađi tek izrađeni novac. Zbog toga je područje Murse 'poplavljeno' starim rimskim i grčkim novcem. Postoji i nalaza maloazijskog novca, ali u mnogo manjim mjerama.

8. Elementi duhovne kulture Murse

Religija u Rimskom Carstvu nije bila nepoznanica, niti nešto što se branilo, barem ne do pojave kršćanstva. Naseljavanje stanovništva iz svih dijelova svijeta rezultiralo je pojavom različitih religija ili kultova koji su se na području Carstva morali prilagoditi i romanizirati ukoliko su željeli opstati. Kroz promatranje pronađenih kulturnih i vjernih spomenika na području Murse možemo upotpuniti sliku gradskog života Murse. Razvoj kulturnog i vjerskog života promatramo kroz tri faze: prva faza je ranocarska faza od Flavijevaca do nadalje, druga faza je od markomanskih ratova do pada Severove dinastije i treća faza obuhvaća razdoblje Dioklecijanove vlasti, nakon koje je slijedila kršćanska ravnopravnost s starom carskom religijom (Pinterović, 2014:290). U prvoj fazi mnogi ljudi su još novi doseljenici koji štuju svoje religije i bogove. U masu ljudi još nije prodršla romanizacija, oni su se pridržavali starih vjerskih načela i starih običaja, odbijajući prihvatiti rimske vjerske forme. Carstvo nije moglo u potpunosti izbiti strane odnosno orijentalne religije koje su uvijek bile prisutne u pojedinim provincijama. Tako su se stare religije poput ilirsko-panonskih i keltskih bogova štovali sve do 3.st, iako ne u starim nego u novim, prilagođenim rimskim shvaćanjima. Iz najranije vjerske faze na području Murse nisu bili pronađeni nikakvi dokazi ili spomenici, vjerojatno iz razloga što je Mursa tada bila samo manji vojnički logor, te nije bilo potrebe za podizanjem većih spomenika. (Pinterović, 2014:292). U drugoj fazi, nakon markomanskih ratova dogodile su se velike promjene u vjerskom shvaćanju u kompletnom društvu, od gore prema dolje. „Nastalo je traganje za novom religijom, koja bi zadovoljavala individualne religiozne potrebe, jer apstrakcije rimske državne vjere i carskog kulta nisu ljudima pomagale u svladavanju životne krize.“ (Pinterović, 2014:292-293). U Panoniji tada na površinu izbijaju kultovi Silvana, Diane, Libera i drugih, koji su oduvijek bili ukorijenjeni ovdje i predstavljali su demonizaciju prirodnih

sila, ali su im se originalna imena izgubila. Također od keltskih stanovnika sačuvala su se i u rimsko doba tri božanstva pod imenom *Savus*, *Dravus* i *Danuvius*. U to doba poslije markomankih ratova cvjetaju i orijentalni kultovi zbog mnogo stanovništva sa istoka koji su se doselili u Panoniju. Najpoznatiji domaću kultovi u Panoniji bili su oni od Jupitera Dolihenskog, Mitrasa, Sola i dr. Osim prodora domaćih i orijentalnih kultova, događa se i nova neobična pojava: „ljudi se u nevolji obraćaju ne samo pojedinim bogovima, već nekolikima odjednom, jer u opasnostima života nisu spas očekivali samo od jednog boga već od više njih...” (Pinterović, 2014:293). Od ukupno 35 pronađenih zavjetnih spomenika na području Murse, 15 ih je posvećeno Jupiteru. Rijetki su bili pronađeni spomenici posvećeni Fortuni Casualis, božici slučajne sreće, te Marsu, bogu rata i ratne pobjede. U Panoniji osim mnogobrojnih svetišta i spomenika posvećenih Jupiteru, jedan bog je bio skoro isto štovan. Silvanov kult specifično je bio najrasprostranjeniji na Panonskom području, odnosno području Podunavlja. Silvanus se smatra glavnim bogom Ilira, koji je u predrimsko razdoblje imao vodeću ulogu, koju je zauvijek i zadržao. Njegova svetišta su u najvećem broju bila u prirodi, ali katkada su to bili mali stupovi u domovima. (Pinterović, 2014:298). Njegovi štovaoci u Mursi su pretežno bili autohtonog porijekla i skromnog društvenog statusa, za koje je kult bio najbliži njihovim prastarim vjerovanjima o prirodnim silama. Pronađeni natpisi spomenici sugestiraju nam da se u Mursi štovao i Herkul, Liber⁵, Terra Mater⁶, ali i neki egipatski bogovi koji su putem trgovaca i vojnika stigli u Panoniju. Tako su u Mursi pronađeni mnogi ostatci egipatskih vjerskih elemenata, od ukrasa do figurica i statua. Bogovi koji su se najviše pojavljivali bili su Osiris, Izida i božica Neftis. Spomenici egipatskim bogovima uglavnom su „...odraz individualne religioznosti osoba čiji interes za egipatska božanstva proizlazili iz njihovog socijalnog ili profesionalnog statusa.“ (Bugarski-Mesdjian, 2004:711). S obzirom da je u Mursi živio velik broj orijentalaca, osim egipatskih spomenika pronađeni su i jače zastupljeni orijentalni kultovi. „Godine 1966. nađena je dvorištu Silosa na križanju Miljannovićeve i Frankopanske ulice, [...] oštećena mramorna statua Kibe...“ (Pinterović, 2014:311). Kvaliteta mramora i umjetnička obrada kipa pokazuje nam popularnost njenog kulta u višim društvenim slojevima Murse. Kybele je bila božica prastanovništva u Maloj Aziji. Ona je božica prirode, koju su poštivali u šumama i na bregovima, tako što su štovaoci provodili mnogobrojne orgije, s obzirom da ona predstavlja mističnu moć

⁵ Božanstvo vina i vinarstva

⁶ Kult italke Majke zemlje

božanstva od kojeg potječe sav život u prirodi. Ovo objašnjenje može biti razlog zašto je njen kult bio popularniji u visokim i bogatijim slojevima društva. Međutim, sve orijentalne kultove nadmašio je kult Mitrasa zbog svog teološkog sadržaja i moralnih obvezama koje je vjernicima nametao. (Pinterović, 2014:315). Kult Mitre bio je produkt nauka iranske dualističke religije, koja se zahvaljujući ekspanziji helenizma proširio svim prostorima Carstva. Svetišta su se najčešće nalazila u pećinama ili u stijenama, kult se u Panoniji pojavio u 1.st., a do prvih desetljeća 4.st. ova se religija razvija kao najjači vjerski pokret među vojnicima i civilima u Panoniji. „...mitraičke zajednice ne sastoje se slučajno prvenstveno od niza gradiranih vojnika i robova, nego je kult zapravo odraz vanjskog društvenog pokreta u kojem svatko prihvaća određeni viši autoritet – bilo vojni, administrativni ili obiteljski. Ta identifikacija mitraizma s glavnim čimbenicima rimske vlasti i socijalni konformizam mitraista, dozvoljavaju Mitrinom kultu da, usprkos neoficijelnog statusa i tajnog karaktera, zauzme važno mjesto u rimskom religioznom životu.“ (Bugarski-Mesdjian, 2004:710). Rimski kultovi nisu predstavljali neku egzotičnu alternativu, već su bili integrirani u rimsku religiju, oni su bili dio rimske kulture stanovništva provincije. Geografska rasprostranjenost orijentalnih kultova varirala je o lokaciji pojedinog grada. Tako npr. kultovi Magne Mater i Izide pojavljivali su se najviše u velikim lučim gradovima gdje bi ih donijeli talijanski kolonisti, trgovci ili mornari. Kultovi poput Silvana i Mitre prisutni su bili u kontinentalnim dijelovima carstva, te su njihovi nosioci uglavnom bili nižeg socijalnog statusa. Osim raznih kultova koji danas nisu nigdje više prisutni, prije pojave kršćanstva, pronađeni su dokazi da je na području Murse postojala hebrejska općina koja je imala svoju sinagogu. Gdje se ta sinagoga u Mursi nalazi, ne znamo. Znamo da su se Hebreji smjeli okupljati za molitvu na nenatkrivenom ali ograđenom prostoru, izvan grada. (Pinterović, 2014:127). U trećoj i zadnjoj fazi, kršćanstvo je izronilo kao nova religija. Dioklecijan je nastojao slomiti snagu mladog kršćanstva i izdao je stroge edikte kojim je nalogao velike progone kršćana i masovno stvarao kršćanske mučenike. 20. godina kasnije 313.g. Konstantin izdaje edikt kojim kršćanstvo ostaje ravnopravno s rimskom državnom vjerom. Nakon toga kršćanstvo se masivno širi carstvom i nakon svega 50.g. u Mursi se otvara prva biskupija. Nakon propasti carstva, vrata kršćanstvu bila su širom otvorena, zapadnorimski državnopravni sistem polako je nestajao, a mlade germanske države postepeno se formirale i upirale na kršćanstvo. (Pinterović, 2014:203). Rimski kultovi „...koje obično nazivamo „orijentalni“ izraz su rimskog urbanog života u provinciji i s obzirom na njihov oblik, njihov oblik, njihovu organizaciju i

njihove pripadnike, oni su također „rimski“ kultovi. Nikada nisu bili ekskluzivni, već kao i autohtoni kultovi komplementarni dijelovi politeističkog religioznog sistema provincije.“ (Bugarski-Mesdjian, 2004:711). Zanimljivo je da usprkos mnogim starim i novim religijama na području Carstva, većinom nitko nije bio ubijen ili osuđen zbog svoje vjere. Stanovnici su u načelu mogli štovati boga i božanstvo koje su željeli s uvjetom da se kult u određenoj mjeri romanizira i poštuje načela službene rimske državne religije. Nakon pojave kršćanstva, car Dioklecijan je prvi u ovoj novoj religiji vidio opasnost koju predstavlja te je na ne moralne i neetičke načine pokušavao spriječiti njezino širenje. Nakon propasti carstva i ekspanzivnog širenja kršćanstva, ispostavilo se da kršćanstvo ne prihvaća i ne dopušta prakticiranje drugih religija, te su mnoge religije i božanstva nepravomoćno proglašeni heretičkim kultovima. Njihovi sljedbenici su bili prognani, spaljivani i mučeni, a samo u slučaju preobraćenja na kršćanstvo su bili pošteđeni.

8.1 Pogrebni rituali i običaji stanovništva Murse

Rimsko stanovništvo pretkolonijalne i kolonijalne Murse obilježeno je bogatstvom grobnog inventara s mnoštvom raznolikosti pri izgradnji grobova. Njihovi pogrebni običaji također su bili popraćeni bogatim ritualnim sadržajima. Pokapanje kao vjerski ritual, tijekom rimske vladavine, doživljavalo je korjenite promjene, međutim osnovne ideje pogrebnih običaja bile su primjenjivane u svim romaniziranim područjima carstva. Rimski vjerski propisi nalagali su pogrebni ritual spaljivanja, koji nije bio nepoznat domaćem stanovništvu. Ipak, domaće stanovništvo čuvajući svoje tradicijske običaje samo se donekle približilo rimskim obredima koji su pratili spaljivanje. (Göricke – Lukić, 2000:93). Još prije rimskog osvajanja starosjediлаčko stanovništvo ovoga područja Andizeti⁷ primjenjivali su običaj spaljivanja pokojnika. Nakon dolaska Kelta, došao je i običaj kosturnoga pokapanja, a nakon stabiliziranja u novim područjima počeli su od starosjedilaca preuzimati običaj spaljivanja pokojnika. Iz praktičnih razloga u I. stoljeću prije Krista uspostavljena je rimska pravna regulativa s propisima o kremaciji i obveznoj udaljenosti nekropola od grada. „Propisi su nalagali da pogrebna povorka prati pokojnika do lomače, koja je morala biti udaljena od grada oko 700 m, kremacije je obavljana noću, a ukop narednoga dana, tijelo je posipano mirisima, lomača je gašena vodom i vinom, sudionici povorke

⁷ Pripadali su plemskoj zajednici Panona

na ugašenu vatru bacali su grumenje zemlje, čime se simbolički ukazivalo na obred koji mu je „prethodio, poslije hlađenja pepela obitelj prikuplja u platnu kosti koje se odvajaju od gara lomače, ispiru i polažu u žare ili jame; tek poslije nekoliko dana žara je nošena u grob; devetoga dana nakon pokopa prinošena je žrtva“ (Göricke – Lukić, 2000:93). Na sjeveroistočnoj nekropoli rimske Murse primjenjivan je ritual spaljivanja i kosturnoga pokapanja pokojnika. Tako je od 124 dosad registrirana groba, 15 paljevinskih i 108 skeletnih. Grobove možemo podijeliti prema načinu sahranjivanja pokojnika. Postoje paljevinski grobovi, kosturni grobovi i oni neodređeni. Kod paljevinskih grobova postoje četiri osnovne tipološke skupine. U prvoj ostatci spaljenoga pokojnika izmiješani su s ostacima lomače, za razliku od druge skupine gdje se kosti spaljenoga pokojnika isperu i polože u žaru. Treća skupina podrazumijeva ukop u manju jamu s ogorjelim stranama, a četvrta skupina su grobovi s obilježenim nadgrobniim stelama, bez podataka o tipu grobne jame. (Göricke – Lukić, 2000:17). U kosturnim grobovima razlikujemo tri osnovna tipa: grobove od opeka, kamene sarkofage, grobove s rakom te neodređenoga pogrebnog rituala.

9. Ostatci Murse u 18. i 19. stoljeću

Već u prethodnim poglavljima može se naslutiti sudbina Murse nakon propasti Zapadnog rimskog Carstva. Od prodora i pljačkanja barbara, potpunog zapuštanja Murse u zaborav, do krajnjeg uništenja kulturne baštine i tradicije za osobne svrhe. Tijekom stoljeća ona je bivala prazna, u ruševinama, s vremenom sve dublje u zemlji, dok je čekala da joj pokuša vratiti sjaj. To se nikad nije dogodilo. Iz 18.stoljeća o ruševinama Murse nalazimo podataka od raznih starih pisaca poput Massiliusa, Katančića i drugih. Iako je veći dio ruševina već u 18. stoljeću bio razvučen, najprije za gradnju nove osječke tvrđave, a nakon toga za temelje nove beljske ceste preko močvara, ipak je ostalo nešto i za 19. st. (Firingier, 2005:36). Osječki gradski spisi spominju u više navrata ruševine Murse, ali u osječkom arhivskom spremištu sačuvani su samo spisi tek od 1809.g, od vremena proglašenja Osijeka slobodnim kraljevskim gradom. Dr. Kamilo Firingier, arhivist i povjesničar Osijeka u 20. stoljeću pronašao je u arhivskim zapisima podatke što se događalo s Mursom, njenim ruševinama i spomenicima do 1823. godine. Već nam je poznato da su ruševine bile važne kao kamenolom, te da su se stoljećima koristile za gradnju temelja drugih građevina i objekata. U ovom poglavlju biti će

opisana kratka priča o škrtosti i sebičnosti radi vlastite koristi. Svi podatci preuzeti su iz tekstova Kamila Firingera. Kada je Osijek postao slobodan grad, uz uvjete oslobođenja i svečanu diplomu oslobođenja kraljevski komesar naveo je dodatni dopis prema kojem carska komora ima potpunopravo na daljnje, slobodno, besplatno, neograničeno iskapanje ruševina Murse za popravak beljskog nasipa uz jedini uvjet, da ona nastale rupe puni na vlastiti trošak. Postoji mnogo dokaza da su se takvim besplatnim kamenolom služili svi do reda koliko god su mogli. Tadašnji gradski senator Josip Krmpotić na skupštini magistrata predlaže „da se kamenje iskopano gradskim troškom iz ruševina Murse, [...] upotrijebi za popravak putova, da ne bi malo po malo palo u ruke kradljivaca...“ (Firinger, 2005:37). Zahtjev je na sreću senatora bio usvojen, no već par mjeseci kasnije stiže dopis kraljevskog ugarskog namjesničkog vijeća prema kojem zahtijevaju da se beljski nasipi ponovno poprave, te da se ruševine stare Murse dozvole upotrijebiti u tu svrhu. Na upravnoj sjednici par mjeseci kasnije magistrat se tom zahtjev suprotstavlja, ali ne radi uništavanja Murse nego zbog toga što nisu htjeli dati da netko drugi crpi korist iz njihovog kamenoloma. „Za gradsko je poglavarstvo bilo važnije da kamenjem iz ruševina popravlja svoje ceste, nego li beljski nasip u Baranji, s druge strane Drave...“ (Firinger, 2005:38). Stoga je magistrat uputio zamolbu namjesničkom vijeću prema kojem su zahtijevali, pošto grad nema nikakvih drugih ruševina osim ovih niti drugog kamenja prikladnog za popravak cesta, da se grad oslobodi od obveze popravljanja beljskog nasipa. Ukratko, zatraženo je da se ruševine koje ionako postoje samo u neznatnoj količini isključivo ostave na upotrebu grada. „Sve je bilo uzalud.“ (Firinger, 2005:38). Namjesničko vijeće je zahtjev odbilo uz objašnjenje da su ruševine Murse specifično određene za popravak beljskih nasipa. Problem s dozvoljavanjem ugarskoj da kopa temelje Murse bio je u tome što bi ostajale velike rupe, koje bi grad morao na svoj trošak puniti. Grad bi ih popunio kako se ne bi događale nezgode, ali bi se one ponovno iskopale na novim mjestima. O opasnosti iskopanih jama svjedoči nam zapis senatora Krmpotića: „Jame ruševina Murse, što su ih učinili iskapači, u najvećoj mjeri opasne prolaznicima, još nisu napunjene. Stoga se i dogodilo, da su u njih pala kola [...] Javni su putovi preorani jarcima i isprekidani [...] Ove opasnosti bit će još veće, kada ne skoro zapadne snijeg. Neka stoga slavno poglavarstvo izvoli navedenim kopačima, često već opomenutima, ozbiljno i pod prijetnjom tjelesne kazne naložiti, da prema svojoj obvezi one rupe do dovoljne visine dobro napune, i neka zabrani kopati uz putove, preko njih ili po njima, kao i izvlačiti novo kamenje dok ne budu izravnane stare jame.“ (Krmpotić, 1813:Reg. 2432). Vijeće je taj zahtjev olako

ignoriralo, te sukobi postaju sve žešći. Senator je svim kamenjarima što su vadili kamen za beljski nasip stavljao razne prepreke, prijetio im batinama te rekao da će se osobno pobrinuti da se kamenje silom odveze i nikako ne upotrijebi za popravak nasipa. Visoka kraljevska ugarska komora sebi je davno dala pravo na korištenje i iskapanje kamena u starom gradu Mursi, stoga svake prijetnje senatora Krmpotića bile su uzaludne. Još neko vrijeme je senator pokušavao zaustaviti iskapanje ali bezuspješno. Nakon svega činilo se da je nakon zbrke došlo primirje i da su u jednu i drugu stranu razvlačili ruševine stare Murse, jer sljedeći zapis o njoj dolazi tek pet godine kasnije (Firing, 2005:39). Naime, na poglavarskoj sjednici senatoru Krmpotiću nalaže se da popravi kolni put iz nutarnjeg do donjeg grada koji je kopanjem postao nesiguran i neupotrebljiv. Carska komora se nije zadovoljila upotrebom ruševina Murse za popravak beljskih nasipa pa im je našla drugu svrhu. Gradsko poglavarstvo ovaj put nije htjelo popustiti i već na sljedećoj gospodarskoj sjednici zaključilo da pošto u povelji o oslobođenju nigdje ne piše a grad mora prepustiti svoj kamen za išta drugo osim za popravak nasipa, a povrh toga grad treba kamen i šljunak za popravak i održavanje cesta svake godine, ovim putem su zatražili da se 'najmilostivije' (kralj) udostoji negdje drugdje nabaviti građu potrebnu za izgradnju svojih ustava. Komora nije nikako popuštala, te se prepiri nastavljaju. Uz sve to sada sudac Krmpotić nalaže gradskom senatoru Nikoliću da provede istragu zbog ilegalnog kopanja šljunka iz murzanskih ruševina. (Firing, 2005:41). Naime rimske ruševine bile su čest predmet ilegalnog iskopavanja i predmet ilegalne trgovine. Mursa je osim za popravak cesta služila iza njihovo popločenje, tako je veći dio Tvrđe popločen kamenom koji bio dio velike rimske građevine. U cijelom ovom procesu iskapanja svakako je pronađeno i mnogo spomenika. Tako je 1815.g. pronađen bunar na esplanadi između nutarnjeg i donjeg grada. Tadašnjem senatoru Krmpotiću nalaže se da pozove građane da dobrovoljno doniraju prinose za popravak tog bunara, a senator je bio zaslužan za nadzor popravka bunara. Sačuvan je i spomen o pronađenom rimskom sarkofagu kojeg je grad morao odmah zaštititi jer su ga ilegalni kopači u više navrata pokušali prodati. Senator Krmpotić odmah ga je dao u potpunosti iskopati, izvući i dovući do bunara. Njegova nova namjena postala je mjesto badnjeva za vodu uz pronađeni bunar. I bunar i sarkofag, bili su do neke granice restaurirani, sve zahvaljujući senatoru Krmpotiću i dobrovoljcima koji su donirali na njihov popravak. Međutim radovi se nisu odvijali brzo i kako je vrijeme prolazilo, prolazio je i interes za novom gradskom atrakcijom. 1821.g. dolazi izvješće da su novo obnovljeni rimski bunar i sarkofag oštećeni od strane zlobnika i vandala. (Firing,

2005:44). Povijest rimskog bunara ne završava se ovdje, naime dvadeset godina kasnije nalazimo nacрте za obnovu tog istog bunara prema kojima bi bunar radio na pumpu. Sarkofag koji je bio donesen kod bunara tijekom godina bio je uništen i nakraju iskorišten za gradnju zidova donjogradske crkve. Postojao je i prijedlog za ponovnu obnovu bunara, međutim zaključeno je da bi bunar donio gradu veću štetu nego korist, stoga se prijedlog odbio. Firinger pretpostavlja da je spomenuti bunar „...onaj veliki, duboki bunar kod donjogradskog parobrodarskog pristaništa, za koji se prije govorilo, da ima najbolju vodu u Osijeku i čijom je vodom austrijska vojska opskrbljivala svoju posadu...” (Firinger, 2005:44). Ovaj kratki prikaz nam pokazuje da su se ruševine Murse često spominjale, te nam pokazuje kakvo bi kulturno središte, s svjetskim spomenicima Osijek mogao predstavljati da nisu svi razvlačili sve što bi našli na zemlji i ispod nje. Iz iskapanja rimskih ruševina nastao je čitav obrt koji je cvjetao na desetke godina i prenosio se s koljena na koljeno. Danas nam nije ostalo puno od rimskih ruševina, iako se u donjem gradu nalazi lokalitet rimske Murse s mjestimično vidljivim ostacima, većina ih se još dan danas nalazi ispod današnjih objekata. (Sršan, 2008:75). Da su ruševine bile korištene za gradnju svega i svačega dokazuje činjenica da kad se renovirala stara župna crkva u gornjem gradu u njezinim zidovima i temeljima pronašlo se više rimskih spomenika uzidanih u zid. Crkva se sagradila negdje početkom 18.st. Na istom mjestu je prije nje stajala stara kapelica a oko nje još starije groblje, stoga postoji mogućnost da su spomenuti spomenici bili zazidani puno prije (Brunšmid, 1900:29). U svakom slučaju, nakon propasti Murse, ona je stajala u svom pepelu stare slave, čekajući nekoga da ju ponovno digne, umjesto toga dogodilo se to da je kamen po kamen bila rastavljena i upotrijebljena za gradnju nečega, novoga, modernijega i drugačijega. Činjenica je da većina zgrada koju danas gledamo leži na temeljima stare rimske Murse, naši preci nisu smatrali da je to nešto što se treba sačuvati nego do najveće mjere moguće iskoristiti u vlastite svrhe. Svatko treba sam odlučiti kako se postaviti prema ovome, napredak i snalaženje u gradnji i infrastrukturi ili uništavanje i gubitak tisućljetne kulturne tradicije?

10.Regionalna iskorištenost rimske kulturne tradicije

Osijek kao glavno gospodarsko i kulturno središte Slavonije održava mnoge kulturne događaje i manifestacije. Postoje događaji poput *Pannonian Challengea* koji su kroz godine dosegli internacionalnu prepoznatljivost, no većina ih dosegne razinu regionalne ili čak samo

županijske vidljivosti. To nije nužno loše s obzirom da se većina gradova prvo fokusira na interese i zanimanja lokalnog stanovništva. Bez obzira na broj kulturnih događaja u Osijeku, vrlo malo njih, gotovo pa ni jedan ne odnosi se na kulturno-povijesnu tradicijsku baštinu. Osijek se voli osloniti i pouzdati u baštinu barokne Tvrđe koja je jedan od zaštitničkih elemenata prepoznatljivosti grada, što je odlično ako ste turist koji prvi put dolazi u grad, naglasak na prvi put. Gotovo svaki kulturno povijesni događaj vrti se oko Tvrđe ili Osijeka u 18. i 19. stoljeću. Osijek kao grad, odnosno prostor koji je bio naseljen sigurno 8000.g. ako ne i duže jako malo iskorištava prilike za održavanje kulturno povijesnih događaja i manifestacija. Naravno, naši ostaci i nalazi iz tih razdoblja nisu mnogobrojni kao sto su npr. rimski ostaci i građevine u Dalmaciji, ali ne smijemo i ne možemo u potpunosti ignorirati da živimo na području koje su mnoge kulture prije nas nazivale svojim domom. Razumljivo je da tijekom vremena ostaci tih kultura nisu više na istom području. Mnogo toga bilo je ukradeno, premještan, spaljivano, uništeno ili zaboravljeno, ali pomoću onih malih sitnih ostataka što smo uspjeli pronaći sa sigurnošću znamo da živimo na kolijevci (početku) i smrtnom krevetu (kraju), različitih kultura i naroda. Međutim grad nikada nije imao neku veću inicijativu za oživljavanje 'onih' starijih kulturnih tradicija i baština, bez obzira na količinu znanja koju danas imamo o njima. Mnogi slavonski gradovi koji danas postoje, postojali su i u rimskom dobu kao i Osijek. No samo je jedan grad odlučio preuzeti inicijativu i oživiti svoju rimsku kulturnu tradiciju, grad Vinkovci.

Vinkovci su u doba Rimljana postojali kao grad pod nazivom Cibalae. Kao i Mursa, bio je to manji grad koji je nastao prvo iz vojnog logora, obrambenog naselja, pa iz kolonije, te je nakaju postao jedan od većih urbanih središta u rimskoj Panoniji. Kao i u Mursi, položaj u pozadini dunavskog limesa pridonio je brzom razvitku grada ali i njegovoj kasnijoj dekadenciji (Kujundžić, 2014:22). Osnovni problem u istraživanju jest činjenica da se Cibalae nalaze ispod današnjih Vinkovaca, stoga struktura grada nije poznata. Smatra se da je grad bio poprilično napučen, s mnogim kulturama i narodima koji su zajedno živjeli, neki kao robovi a neki kao slobodni građani. Prometna povezanost bila je gotovo jednaka onoj koju je Mursa imala, osim rijeke Drave, sve glavne ceste koje su išle do Murse prolazile su i kroz Cibalae. U kasnoj antici Cibalae su doživjele istu sudbinu redukcije i degradacije urbanog prostora kao što se to događalo i u ostatku Panonije, ali i Rimskom carstvu općenito. „Pojedine su gradske cjeline i građevine izgubile prvotnu namjeru, a nedvojbeno je postalo sve teže održavati infrastrukturu Cibala. Gradske su terme vremenom prestale raditi, kao i sustav odvodnje otpadnih voda. Nazadovalo je

i gradsko gospodarstvo, sve dok na koncu nije potpuno zamrlo.“ (Kujundžić, 2014:29). Ove povijesne činjenice potaknule su stanovništvo grada Vinkovaca i gradsku upravu da se ponose svojom kulturnom tradicijom i bez srama ju predstave ostatku države. Vinkovci svoj turizam temelje na događajima kulturno povijesnog karaktera, najbolji primjeri za to su Vinkovačke jeseni i Rimski dani. Obje manifestacije svoju tematiku crpe iz povijesti grada. Rimski dani su jedina manifestacija koja predstavlja rimsku kulturnu baštinu u Slavoniji, kojoj je cilj približiti ovaj dio povijesti građanima i svim posjetiteljima. Tako se od događaja mogu pronaći različite radionice za djecu, mala škola gladijatora, radionica keramičarske izrade posuđa gdje i odrasli mogu sudjelovati te izrada rimskog nakita. Prikazuju se formacije legionara, reinkarniraju povijesne bitke, ali mogu se vidjeti razni popratni zabavni sadržaji poput žonglera s vatrom i još mnogo toga. (Turistička zajednica grada Vinkovaca, Rimski dani).

Ostaje pitanje zašto Osijek nije dosegao istu razinu prezentiranja svog rimskog nasljeđa kao što su to učinili Vinkovci i iskoristio je kako bi pokazao građanima i ljudima iz okolice da žive na zbilja bogatom kulturnom području, te da ih educira o svim kulturama i tradicijama koje su narodi prije nas ovdje ostavili. Proučavajući strategiju kulturnog razvitka grada Osijek 2014.-2020. možemo vidjeti da grad nije imao u planu ikakvu revitalizaciju rimske kulture ili čak one iz srednjeg vijeka ili turskog doba. Glave zadaće u ovih 6. godina odnosile su se na kulturno brendiranje grada, gdje su htjeli Osijek predstaviti kao grad nobelovaca ili grad značajnih umjetnika europskih i svjetskih dosega. Također, jedan od glavnih zadataka bio je revitalizacija i obnova tvrđe i razvoj kapaciteta osječke Tvrđe za kulturni turizam. Ostali planovi uglavnom se vežu za kazališnu, muzejsku arhivsku i galerijsku aktivnost, dok za ne materijalnu baštinu fokus je stavljen na tamburaška i folklorna društva. Ni jedna od tih točaka nije u suštini loša, svatko je različitih mišljenja o tome što se može i što se već prije moglo napraviti. Žele promovirati grad kao kulturno središte te brendirati grad kao grad umjetnosti i kulture, ali bez konkretnog povezivanja s daljnjom prošlosti. Najdalje što žele ići je 18. stoljeće i možda turski Osijek gdje eventualno zabodu tablu na lokaciji gdje je nekad postojao most i to nam predstavlja veliku turističku ponudu za osmanlijski Osijek. Još gore je što za srednjovjekovni i rimski Osijek ne postoje ni table koje bi upućivale na eventualne lokacije ili znamenitosti koje su još vidljive. Ali šlag na torti predstavlja njihova inicijativa da brendiraju grad kroz 19. i 20. stoljeće, a većina zgrada i građevina iz tog doba propadaju bez ikakvog plana za obnovom. Mnogi posjetioci Osijeka zadivljeni su naravno tvrđom ali i arhitekturom Europske avenije, posebno glavne pošte.

Zgrade koja na oko ne izgleda velika ali zapravo je masivan prostor, s nevjerojatnim vanjskim detaljima koji svake godine sve više propadaju. Odgovor grada na takva pitanja uvijek su vezana uz nedostatak novca i nedovoljno sredstava za pokrenuti takav veliki projekt. Ali kada treba sagraditi novi stadion, ili nove stambene zgrade za mlade ljude koji se svake godine iseljavaju jer grad jednostavno nema više što im ponuditi, tada će novca uvijek biti. Poanta je da grad mnogo toga obeća, a malo toga ispuni, žele predstaviti grad kao nešto ali fokusiraju se na krive stvari koje jednostavno nisu trenutno u trendu. O rimskoj kulturnoj tradiciji vrlo mali postotak stanovništva išta i zna i naravno rimske građevine više ne postoje da se restauriraju i obnove, ali njihova baština nam ostaje. Grad Osijek mogao bi se ugledati na Vinkovce i napraviti program, odnosno manifestaciju kroz koju bi ponosno prikazao svoju dugu i bogatu kulturnu tradiciju. Postoji mnogo ideja koje bi mogli evaluirati i provesti. Tako je jedna od ideja da osječko ljeto kulture svake godine ima drugačiju temu. Svake godine kroz ovu manifestaciju možemo obilježiti jedno povijesno razdoblje Osijeka. Tako možemo imati osječko ljeto kulture neolitika, osječko ljeto kulture Kelta, osječko ljeto rimske kulture, srednjovjekovna osječka kultura, ljeto kulture turskog Osijeka i dalje u nedogled dok ne dođemo do danas. Kada bi iscrpili sva razdoblja, mogli bi ih samo krenuti iz početka s nekim novim i starim programima, ovisno o tome što bi se ljudima svidjelo, jer će proći raspon od sigurno pet godina kada bi se jedna tema ponovno izvodila. Za osječko ljeto rimske kulture programi bi mogli biti slični onim u Vinkovcima, čak i opširniji. Uz razne radionice izrade predmeta, može se postaviti i 'dress code' te ukrasiti grad, da se dobije atmosfera istinskog rimskog ljeta. Lijeva strana Drave s ogromnim prostorom može se koristiti za treniranje gladijatora, malih i velikih ili napraviti program obuke rimskih legionara na otvorenom, gdje bi ljudi mogli u grupi trenirati i vježbati. Hrana i piće te koncerti konstanta su koja se pojavljuje na svakom događaju tako i ovom. Frizerski i kozmetički saloni također bi se mogli uključiti i napraviti ponudu gdje bi ženama i muškarcima radili tradicionalne rimske frizure. Kada bi se radio detaljan plan projekta bilo bi tu još puno događaja i detalja koji bi se razradili i doradili kako bi manifestacija bila originalna, zanimljiva i nezaboravna. Sve što nam preostaje je vidjeti kakav će plan strategije grad razviti za narednih par godina i hoće li nam predstaviti neke nove i originalne ideje, događaje i manifestacije.

11. Turističke prilike i potencijali Murse: Dunavski limes

U prethodnom poglavlju diskutiran je manjak događaja i kulturnih manifestacija u Osijeku koji su vezani za rimsku ili općenito kulturno povijesnu baštinu. Zaključeno je već da Osijek nema dovoljno ostataka i arheoloških lokacija da bi bio turističko središte rimskog doba. Međutim, Osijek je bio dio dunavskog limesa pod kojim se podrazumijeva sustav vojnih objekata uz rijeku Dunav nekadašnjeg Rimskog Carstva. 2013. godine dr. sc. Zoran Klarić i mr.sc. Neda Telišman Košuta predstavili su program turističkog potencijala dunavskog limesa na području Hrvatske, program kojem je suosnivač Europska Unija. Partner u projektu s hrvatske strane je Muzej Slavonije Osijek. „Budući da hrvatska arheološka baština na lokalitetima uz nekadašnju granicu Rimskog Carstva u Hrvatskom Podunavlju predstavlja sastavni dio Dunavskog limesa, postoji težnja da se lokaliteti na kojemu su jasno vidljivi tragovi rimske vojne prisutnosti uključe u sastav spomenika UNESCO-a *Granice Rimskog Carstva*.“ (Klarić, Košuta, 2013.:3). Ukoliko bi područje dunavskog limesa u Hrvatskoj bilo svrstano na UNESCO-v popis svjetske baštine, pretpostavlja se da bi turizam ovog područja naglo porastao, također to bi bili prvi lokaliteti pod zaštitom UNESCO-a u Slavoniji. Realnost nažalost nije toliko jednostavna. Samo proglašenje nekog lokaliteta dijelom Svjetske baštine nije dovoljno za privlačenje turista. Mnogo je važnije primjerena opremljenost lokaliteta interpretacijski i servisnim sadržajima, te promišljena promidžba na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini (Klarić, Košuta, 2013:4). Dunavski limes u Hrvatskoj smješten je na istoku Hrvatske na području Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije. Obuhvaća sve gradove i općine koje izlaze na Dunav ili su u njegovoj neposrednoj blizini. Prometno gledano položaj limesa vrlo je pogodan, jer se grad Osijek kao glavno urbano središte, nalazi u samom njegovom središtu. Treba napomenuti činjenicu da limes ne treba promatrati kao jedinstvenu liniju, jer na nekim dijelovima ima više varijanti pružanja u skladu s tadašnjim rimskom vojnim i gospodarskim potrebama. To je posebno izraženo kod Osijeka, gdje su možda postojala dva prijelaza preko Drave (Klarić, Košuta, 2013:7). Najvažnije točke interesa i lokacije dunavskog limesa koje imaju prepoznatljiva nalazišta i kaštele, te koji bi na glavnoj ruti su: Batina, Zmajevac, Lug, Kopačevo, Dalj i Sotin. Uz te glavne točke interesa postoje i one lokacije na kojima nije pronađeno pružanje objekata, ali postoje podaci o njihovom postojanju. Također su značajni jer nude pogodnosti za turističko korištenje, to su: Osijek, Erdut, Vukovar i Ilok. Za razliku od prvih sedam lokaliteta odabranih

na temelju njihove povijesne važnosti i postojanju tragova u antičko doba, ostala četiri lokaliteta pridodana su primarno zbog pogodnosti turističkog korištenja (Klarić, Košuta, 2013:8). Osijek je osobito važan zbog lokacije Murse kao gradskog središta limesa u Rimsko doba, te zbog velike turističke ponude i prilika za turiste koji bi mogli nakon dolaska u grad ostati barem još jedan dan. Danas limes u RH zaostaje za razvijenim turističkim lokacijama na njegovom putu u okolnim zemljama (npr. Akvink u Mađarskoj), jer ne postoji ni jedan uređeni lokalitet niti centar za posjetitelje. Međutim, s obzirom na poziciju većine lokaliteta u turističkim razvijenim gradovima ili naseljima, postoje preduvjeti za uključivanje lokaliteta uz limes u turističku ponudu. Plus je svakako i činjenica da većina naselja koja spadaju u limes raspolažu smještajnim kapacitetima u domaćinstvima, a Osijek, Vukovar i Ilok imaju i hotelski smještaj. (Klarić, Košuta, 2013:10). Ukoliko Dunavski limes postane zaštićen od UNESCO-a, ima potencijal postati važna atrakcija kontinentalne Hrvatske. Ciljevi i vizija turističkog razvoja Dunavskog limesa u RH do 2020. godine su:

- Revitalizirati limes kroz suvremenu interpretaciju na način koji će pridonijeti njegovom očuvanju
- Stvoriti novu kulturnu atrakciju na području istočne Slavonije koja posjetiteljima pruža visoko doživljajno-edukativno iskustvo
- Obogatiti turističku ponudu istočne Slavonije i pridonijeti rastu privlačnosti, potražnje i duljine boravka turista na tom području
- Sudjelovati kroz suradnju i povezivanje s drugim lokalitetima na trasi Dunavskog limesa u brendiranju Dunava kao europske turističke destinacije (Klarić, Košuta, 2013:16).

Iako je u prezentaciji Dunavskog limesa nužno unificirati osnovne sadržaje turističke ponude na jedanaest lokaliteta, mora se voditi računa o različitom turističkom potencijalu pojedinih lokaliteta. Tako Osijek kao najveće gradsko središte Slavonije ima dodatnu važnost s brojnim atraktivnim sadržajima sličnog karaktera u bližem okruženju (pogotovo Tvrđa). Ovaj projekt trebao je započeti 2014.g. i završiti se 2020.g., međutim projekt nikad nije završen. Ne postoji mnogo podataka što se dogodilo, niti do koje projektne faze su stigli, ali glavna prepreka u realizaciji projekta je to što UNESCO još nije postavio sedam lokaliteta uz limes na popis Svjetske baštine. Prema članku napisanom prošle godine, postoji grupa, čak i tim ljudi koji

naporno rade kako bi područje Hrvatskog Dunavskog limesa bilo svrstano na UNESCO-v popis Svjetske baštine do 2021.g., te kako bi nakon toga počeo masivan projekt obnova spomenutih lokacija i pripremanje raznih turističkih ponuda, od vožnje biciklom kroz Baranju i Slavoniju uz Dunav do laganog puta kruzerom po Dunavu.

12. Zaključak

Tijekom stoljeća ruševine Murse pljačkala su pustošila barbarska plemena. Ruševine su korištene prilikom izgradnje i obnove srednjovjekovnog Osijeka, koji se nalazi na mjestu današnje Tvrđe. Ostatci Murse korišteni su za izgradnju novih zgrada i za izgradnju biljske ceste i nasipa. U vrijeme socijalizma mnoga nalazišta su uništena kako bi se gradilo za potrebe JNA. Od ostataka bogate tisućljetne povijesti osječkog područja, danas je ostalo razmjerno malo, gotovo pa i ništa. Utješno bi bilo reći da su ostatci kultura tijekom vremena nestale mahom zbog rata ili jednostavno prolaženja vremena, ali nažalost većina toga je nestala zbog neobzirnog uništavanja od naroda koji su naslijedili Rimljane. Zahvaljujući piscu Matiji Petru Katančiću i mnogim drugim putopiscima koji su bilježili izgled Murse, dok je velik dio nje još postojao, mi danas spoznajemo stvari koje bi bez tih zapisa bilo nemoguće spoznati. Njezinu kulturu možemo pronaći u sitnim detaljima naših života, većinom iz razloga što je ona služila kao korijenje daljnjim kulturama koje danas imaju veći utjecaj na nas. U zadnjem poglavlju prikazuje se da Osijek ne može samostalno predstaviti svoju rimsku ostavštinu, ne postoji dovoljno materijalnih dokaza i ruševina koje bi se mogle predstaviti. Osijek može služiti kao ekonomsko središte unutar turističke rute koje nudi turistima potreban smještaj i obrok. Osijek se mora oslanjati na baštinu i kulturni turizam okolnih mjesta, kao što se i oni moraju oslanjati na turističke mogućnosti i kapacitete Osijeka. Područje Osijeka naseljeno je već nekoliko milenija, kulturni pa i regionalni identitet naroda, naseobina, kasnije i grada mijenjao se postupno po potrebama i zahtjevima ljudi. U rimskom dobu Osijek je bio otvoreno kulturno i trgovačko središte koji je kroz par desetljeća pokazao veliki urbani i kulturni razvoj. Nakon pada antičke kulture kulturni identitet se mijenja, pojavljuje se sve više napada barbara i narod je morao postati oprezniji i zatvoreniji. Ogradio se tvrđavom kako bi preživjeli. Činjenica je da se grad Osijek ne poima svojom prošlosti s punim potencijalom, ali zato građani koji ovaj grad zovu svojim domom shvaćaju tijek vremena i političko-kulturne kontekste koji su značajni za poimanje kronološki dalekih kultura i kultura koje su zaslužne za bogato kulturno naslijeđe grada Osijeka.

13. Literatura

Brunšmid J. (1900.) Colonia Aelia Mursa. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 4 No.1. 21-42. str. URL:<https://hrcak.srce.hr/49371> [Pristup: 01.07.2020]

Bugarski – Mesdjian A. (2004.) Les „cultes orientaux“ en Dalmatie romaine. *VAHD 96/2003*. str. 563.-717. URL:<https://hrcak.srce.hr/file/292830> [pristup: 13.07.2020]

Bušić I. (2013.) *Rimska stambena arhitektura*. Diplomski rad. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera URL: <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A1128> [pristup: 10.07.2020]

Celestin V. (1904.) Grčki i rimski kolonijalni novci nađeni u Osijeku. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 7 No. 1, 15-29 str.
URL: <https://hrcak.srce.hr/file/76274> [pristup: 12.07.2020]

Crnković M., Filipović S. (2014.) Vojarna – Studenski paviljon. U: Wiewegh Z., ur. *Hrvatski arheološki godišnjak 10/2013*. Zagreb: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 41.- 42. str.

Filipović S., Kusik V. (2017.) Mjesto štovanja Silvana u Mursi. U: Dizdar M., ur. *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*. Zagreb: Institut za arheologiju, 227. – 238. str.

Firinger K., U: Radić M., Vinaj M., Sršan S. ur. (2005.) *dr. Kamilo Firinger arhivist i povjesničar. Odabrani radovi dr. Kamila Firingera: Priopćenja sa Stručno – znanstvenog kupa Dr. Kamilo Firinger . Život i djelo Osijek, 19. Svibnja 1995*. Osijek: Muzej Slavonije Osijek, Državni Arhiv Osijek, Str. 36 – 45.

Glavaš Z. (2010.) Mostovi i zidine Osijeka. *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku, 3-9 str.
URL: <https://hrcak.srce.hr/file/95669> [pristup: 10.07.2020]

Göricke – Lukić, H. (2000.) *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*. Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad Osijek, Muzej Slavonije Osijek. 17. – 93. str.

Gračanin H. (2010.) Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol.10 No.1, Filozofski fakultet Zagreb, str. 9-69

URL: <https://hrcak.srce.hr/77178>[Pristup: 12.07.2020.]

Klarić Z., Telišman-Košuta N. (2013.) *Turistički potencijal dunavskog limesa*. Elaborat. Danube Limes Brand. Zagreb/Osijek

URL: https://www.bib.irb.hr/1047818/download/1047818.Klari_Z._Teliman-Kouta_N._Turistiki_potencijal_dunavskoga_limesa_hrv.pdf[Pristup: 16.07.2020.]

Kujundžić M. (2014.) Rimske Cibalae. *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku, 22-29. str.

URL: <https://hrcak.srce.hr/184343>[Pristup: 15.07.2020.]

Lazanin S. (2018.) *Analiza kulturnih ponuda grada Vinkovaca*. Diplomski rad. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku.

URL: <https://repozitorij.aukos.unios.hr/islandora/object/aukos:109>[pristup: 15.07.2020]

Pinterović, D. (1970.) Slavonija kao dio rimske Panonije. U: Radaus V. ur. *Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 79. – 87. str.

Pinterović D. (2014.) *Mursa -Drugo dopunjeno izdanje*. U: Mutnjaković A. ur. Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Muzej Slavonije u Osijeku 25. – 311.str.

Šimić J., Filipović S. (1997.) *Kelti i Rimljani na području Osijeka*. Osijek: Muzej Slavonije Osijek. 7. – 34. str.

Šimić, J. (2008.) *Hermanov vinograd: arheološko nalazište mladeg kamenog doba u Osijeku*. Osijek: Arheološki muzej Osijek i Muzej Slavonije 5. – 9. str.